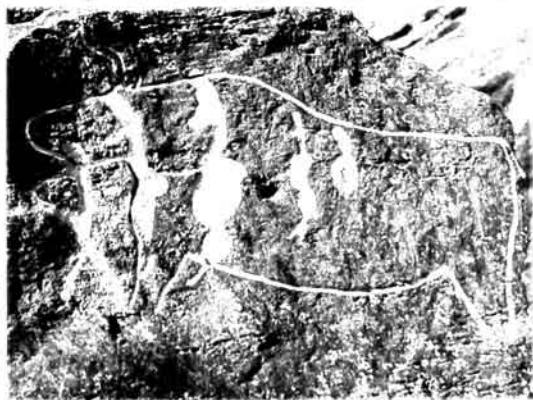

CƏFƏRQULU RÜSTƏMOV

QOBUSTAN PETROQLIFLƏRİ

C.N.RÜSTƏMOV

74(21)
R 96

QOBUSTAN PETROQLI FLƏRİ

1-ci kitab

QOBUSTAN - AZƏRBAYCANIN QƏDİM MƏDƏNİYYƏT OCAĞI

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Elmlər Akademiyası

Bakı - «Kooperasiya» - 2003

Дж.Н.РУСТАМОВ

ПЕТРОГЛИФЫ ГОБУСТАНА

КНИГА 1

ГОБУСТАН - ОЧАГ ДРЕВНЕЙ
КУЛЬТУРЫ АЗЕРБАЙДЖАНА

БАКУ – «КООПЕРАЦИЯ» – 2003

REDAKTOR:

Firuz MURADOVA
tarix elmləri namizədi, arxeoloq

RƏY VERƏNLƏR:

M.M. MƏNSUROV
tarix elmləri namizədi, arxeoloq

F. L. OSMANOV
tarix elmləri namizədi, arxeoloq

FOTO VƏ
İLLÜSTRASIYA:

C.N. RÜSTƏMOV

Cəfərqulu Rüstəmov, «Qobustan petroqlifləri». Qobustan - Azərbaycanın qədim mədəniyyət ocağı. Bakı, «Kooperasiya» nəşriyyatı, 2003, 104 səh., şəkilli.

Kitabda tarixən ən qədim xalq olan azərbaycanlıların ulu babalarının eramızdan əvvəl XIII-XII minilliklərdən başlayaraq yaratdığı Qobustan abidələri haqda müəllifin 40 illik arxeoloji qazıntı və axtarışlarla əldə etdiyi elmi nəticələr və bu xalqın kimliyi – soykökü barədə fikirləri verilmişdir.

Bütün hüquqlar qorunur. Müəllif hüquqlarına malik şəxslərin yazılı razılığı olmadan bu kitabın heç bir hissəsi hər hansı formada dərc edilə bilməz.

Все права защищены. Никакая часть данной книги не может быть воспроизведена в какой бы то ни было форме без письменного разрешения владельцев авторских прав.

R 4902020000 – 26
M124 – 2003 qrifli nəşr

© C.N.Rüstəmov
© İ.H.Kərimov

Nəşir «Qobustan petroqlifləri» silsiləsinin
nəşrini

Hacı Ağa Hilal oğlu Kərimovun
Ruqiyə xanım Ağa Rəşid qızı Feyzullayevanın
Rəna xanım Hacı Ağa qızı Kərimovanın
xatirələrinə ithaf edir.

Издатель посвящает публикацию издания
«Петроглифы Гобустана» памяти

Гаджи Ага Илал оглы Керимова
Ругви ханум Ага Рашид кызы Фейзулаевой
Рены ханум Гаджи Ага кызы Керимовой.

«Qobustan – Azərbaycanın qədim mədəniyyət ocağı» kitabı öz həyatını Azərbaycan xalqının ən qədim abidəsinin öyrənilməsinə – Qobustan qayaüstü təsvirlərinə həsr etmiş görkəmli Azərbaycan tədqiqatçısı hörmətli Cəfərqulu Namaz oğlu Rüstəmovun silsilə kitablarının başlanğıcıdır.

«Qobustan petroqlifləri» nəşri 4 cilddən və 6 kitabdan ibarətdir:

I kitab – «Qobustan – Azərbaycanın qədim mədəniyyət ocağı» tamamlanmış və düzəlişlə təkrar nəşr olunur.

II kitab, I cild – «Şonqardağ və Şıxqaya qayaüstü rəsmləri» (40 daş)

III kitab, II cild – «Kiçikdaş qayaüstü təsvirləri» (215 daş)

IV kitab, III cild – «Böyükdaş yuxarı səki sahəsinin qayaüstü təsvirləri» (230 daş)

V kitab, III cild – «Böyükdaş aşağı səki sahəsinin qayaüstü təsvirləri» (400 daş)

VI kitab, IV cild – «Cingirdağ və Yazılıtpo qayaüstü təsvirləri»

Əsərdə tarixən ən qədim xalq olan azərbaycanlıların ulu babalarının eramızdan əvvəl XX-XVIII minilliklərdən başlayaraq yaratdığı Qobustan abidələri haqda müəllifin 35 illik arxeoloji qazıntı və axtarışlarla əldə etdiyi elmi noticələr və bu xalqın kimliyi – soykürəti barədə fikirləri yerləşdirilir.

Dünyanın başqa yerlərində də sivilizasiyanın bu və başqa mərhələlərinə aid, hətta insan həyatının müəyyən dövrünü Qobustandakından daha geniş əhatə edən qayaüstü təsvirlər mövcuddur. Lakin, Qobustan planetimizdə bütün tarixi dövrləri əhatə edən yeganə abidədir.

Bu kitab elmi-kütləvi iş olaraq, Azərbaycan xalqının yaratdığı və başqa mədəniyyətinin bütün əsrlərindən keçən çoxsaylı və müxtəlif qayaüstü təsvirlərin geniş oxucu kütləsinə çatdırılması məqsədini güdür.

Qobustan haqqında çox deyilib, yazılıb və lentə alınıb. Cəfərqulu Rüstəmovun özünə müəllim saydığı mərhum professor İ.M.Cəfərzadənin ciddi tədqiqatları vardır, lakin Qobustan abidələrinin hazırkı nəşrdəki kimi tam təsviri yoxdur və görünür yaxın gələcəkdə bunun olması az ehtimaldır.

Müəlliflər hal - hazırkı cildə verilən materialları böyük səy və diqqətlə toplayaaraq mühüm iş görmüşlər. Gələcəkdə hələ görülməyən çox işlər var. Gələcək arxeoloji qazıntılar Qobustanın ilkin yaranma tarixini daha qədim minilliklər dövrünə aparıb çıxara bilər. Hər halda, son illərin qazıntıları Qobustan qayaüstü təsvirlərinin zaman haşiyəsini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir.

Müəlliflər «Qobustan petroqlifləri» fundamental silsilə əsərinə ömürlərinin onlarla ilini həsr edərək Azərbaycan xalqının «Qobustan» - qədim tarixi-mədəni abidəsinə yenidən canlandıraraq Azərbaycan xalqının ümumbəşər sivilizasiyası tarixində layiqli yerini müəyyənləşdirmişlər.

«Qobustan petroqlifləri» silsiləsinin materiallarının hazırlanması və nəşrinə də iştirak etmiş Əlizadə A.N., İsmayılova T.D., Mehdiyeva E.R., Rəhimli M.A., həmçinin Əhmədov N.Ə., Əliyev M.M., Əliyev A.Y., Əkbərova A.B., Əkbərova E.B., Belova N.A., və başqalarına təşəkkür və dərin minnətdarlığımızı bildiririk.

GİRİŞ

Azərbaycan insan yaranandan bu günədək başqa tarixinin bütün dövrlərinə aid tarixi – arxeoloji abidələrlə zəngin bir ölkədir.

Azıx mağarasından arxeoloji qazıntılarla aşkara çıxarılmış daşdan əmək alətlərinin arxeoloji - elmi tədqiqi göstərməmişdir ki, hələ bir milyon ildən çox bundan əvvəl burada, Quruçay dərəsində məskən salıb yaşamışlar (1).

Deməli, Azərbaycan dünyada insanın ilk yaranma ocaqlarından biridir. Azərbaycan torpağı o vaxtan çox-çox əvvəl də, sonrakı bütün tarixi dövrlərdə də insanın yaşaması üçün lazımı şəraitə-mülayim təbiətə, zəngin bitki örtüyünə malik olmuş, burada ibtidai insanların ovlanması üçün müxtəlif vəhşi heyvan sürüləri dolmuşdu.(2). Bu səbəbdən də Azərbaycan ərazisində dəfə-dövrünün bütün mərhələlərində idürgöçlər, sonrakı neolit, eneolit, tunc, dəmir, antik dövrlərinə aid yaşayış yerləri, qalalar, şəhər qalıqları, məmarlıq abidələri, eləcə də qədim qayaüstü təsvirlər və s. kimi tarixi - arxeoloji abidələrin çoxluğu təəcəüb doğurmur. Ona görə də tanınmış arxeoloq alimlər Azərbaycan torpağının yeraltı müzey adlandırılmışlar.

Vəton torpağında əsrlər boyu saxlanmış hər bir tarixi-arxeoloji abidə babalarımızın tarix boyu yaşayışı, yarıadıcılığı, həyat tərzi və qədim mədəniyyəti, onun inkişaf mərhələlərini, dünyagörüşü və dini təsəvvürlərini öyrənmək üçün qiymətli tarixi əsər, məddi mənbədir. Ulu babalarımızın nəfəsinin qoxusunu gələnlərlə abidələrin kompleksinin biri də Qobustanda saxlanmışdır.

Qafqaz dağlarının cənub-şərq otaqları ilə Xəzər dənizi arasında ki 100 km-ə qədər diametrə malik, çoxlu qədim çay yataqları və yarıqlarla (qobularla) kəsilən yarımsəhra dağətəyi böyük coğrafi rayon Qobustan adlanır. Qobustan sözü qobular olan yer, qobular ölkəsi mənasını verir.

Qobustanın yer səthi girtinli-qıxıntılıdır. Qobustanda hündürlüyü 600-700 metrə qədər, üzəri xhəndaşı layı ilə örtülü qayalıqlara malik dağlar, tektonik qalxmalar və palçıq vulkanlarından ibarət yüksəkliklər də var.

Qobustanın iqlimi çox qurudur, yayı çox isti və quraq, qışı mülayim keçir. Havasının orta illik temperaturu +12, +14,5 dərəcədir. Zəmanməzində Qobustanın bitki örtüyü və heyvanat aləmi kasıbdır. Qobustanda yalnız yaz və payız yağışlarından sonra təbiət cana gəlir, arzi yağışlarla. Ağac və çoxillik kollar, əsasən, qayalar arasında, kökləri xhəndaşı laylarından nəm götürə biləcək yerlərdə bitir.

Qobustan sirlı - sehirlı bir diyar, qədim qayaüstü təsvirlər və ilk insan düşğöçərləri və b. tarixi abidələrlə zəngin arxeoloji rayondur.

Bəlkə elə bu səbəbdəndir ki, son illər Qobustan sözü dildən-dilə gəzir, alimlərin, sayyahların və tarixşəvnlərin ziyarətəgahına, mətbuatda və televiziya ekranında tariximiz haqqında verilişlərin embleminə çevrilir.

Qobustanda qədim qayaüstü təsvirlərin varlığı elm aləminə 1940-cı illərdən məlum olmuşdur. İlk olaraq onun axtarılması və tədqiqi il Azərbaycanın qocaman arxeoloqu (1982-ci ildən dünyasını dəyişmiş) İ.M.Cəfərzadə məşğul olmuş, Qobustanda Böyükdaş, Kiçikdaş dağları və Cingirdağ-Yazılıtpoədə də 700-dən çox qaya və daş üzərində 3500-ə qədər qayaüstü təsvir və insan alının əməli olan yalaq, dəlmə, yazı qalığı, işarə, damğa və s. kimi abidələr aşkar edib öyrənmişdir (3).

1965-ci ildən Qobustan abidələrinin tədqiq-Qobustanda arxeoloji qazıntılar və qədim qayaüstü təsvirlərin axtarılması işi ilə bu sətilərin müəllöflü və müəllifin həyat yoldaşı, tarix elmlər namizədi F.M. Muradova məşğul olurlar (1-ci şəkil). 1967-ci ildən Qobustanda Böyükdaş (2-ci şəkil), Kiçikdaş, Cingirdağ dağları və Yazılıtaş arazisində Qobustan Dövlət tarixi-bədii qoruğu yaradılmışdır. Keçən 35 il ərzində Qobustanda 20-dən çox qayaaltı sığınacaq və yaşayış yerlərində, 40-dan çox kuraqanda arxeoloji qazıntı aparılmış, üzərində qədim şəkillər çəkilmiş 300-ə qədər yeni daş və qaya aşkar edilib qeydə alınmışdır (4).

Aparılmış arxeoloji qazıntı və elmi axtarışların nəticələri göstərməkdə Qobustan abidələri üst paleolitə sonundadır. əvvəl XVIII-XV-minilliklərdən orta əsrlərə qədərki 15-20 minillik böyük bir tarixi dövrdə yaranmış və bu dövr ərzində Qobustanda, demək olar ki, həyat dayanmayıb, "Anazağa", "Konizo", "Ceyranlar", "Fıruz" və s. kimi bir çox düşərgələrə töbi hadisələrə əlaqədar qısa müddətə kəsilmişlərdən yəni davam edib.

Bu gün Azərbaycanı dünyaya tanıdan vasitələrdən biri də Qobustanda göstərilən tarixi dövr ərzində Azərbaycanın babaları qədim qobustanlıların yaratdıqları, onların həyat tərz, təsərrüfat həyatı, dini və dünyəvi görüşləri, incəsənəti və bütün bunların inkişaf yollarını özündə güzgü kimi əks etdirən Qobustanın tarixi-arxeoloji abidələri kompleksidir. Bu baxımdan Qobustanı özünəməxsus xüsusiyyətlərinə-abidələrinin çox böyük tarixi dövr çərçivəsində yaranması, mövzu müxtəlifliyi, reallığı və bütün bunların 2-3 km arası olan iki kiçik dağın arazisində olmasına görə açıq səma altında zəngin tarixi arxeoloji muzey adlandırmaq olar. Formalarını görə Qobustan abidələrini iki əsas qrupa ayırmaq olar: 1. Qobustanın qədim qayaüstü təsvirləri. 2. Qobustanda qədim insan düşərgələri və başqa tarixi abidələr.

QOBUSTANIN QƏDİM QAYAÜSTÜ TƏSVİRLƏRİ

İnsan cəmiyyətinin yazıyaqədərki qədim tarixini araşdırmaq işində arxeoloji qazıntılarla əldə edilmiş məddi-mədəniyyət qalıqları ilə yanaşı qədim təsvirlər də mühüm rol oynayır. Bu tip qədim abidələr ən çox daşlar və qayalar üzərində saxlanmışdır. Qədim təsvirlərə gəlir və metal qablar və sümük əşyalar üzərində də rast gəlinir. Qədim qayaüstü təsvirlərin çoxluğu, dünyanın müxtəlif regionlarında yayılması və mövzu müxtəlifliyi onları xüsusi arxeoloji tədqiqat obyektinə çevirmişdir. Bunun nəticəsidir ki, artıq qayaüstü təsvirlərə həsr olunmuş onlarla kitab, yüzlərlə məqalə yazılmış, qayaüstü təsvirlər radio, televiziya da tez-tez gedən verilişlərin mövzusuна çevrilmişdir.

Tarixin sirlərini açmaq üçün arxeoloji arxivin bir növü olan qədim qayaüstü təsvirlər elm aləminə hələ XIX əsrin ortalarında molumdur. Qədim qayaüstü təsvirlər əsasən iki üsulla-petroqliflər (daşlar üzərində nəxəçmə) və palitra ilə (rənglə) çəkilmişdir. Daş üzərində qədim şəkli (petroqlif) ilk dəfə K. Qrevink 1848-ci ildə Oneqa gölü sahilində görmüşdü (5). Palitra tipli qədim rəngli şəkli isə ilk dəfə keçən əsrin 70-ci illərində İspaniyada Altamira kəndi yaxınlığında Altamira mağarasında tapılmışdır (6).

XIX əsrin sonlarından keçmiş şahidi-arxeoloji material kimi qədim qayaüstü təsvirlərə maraq yaranır və bu sahəyə elmi maraq artır. Artıq zaman-zamandır dünyada bütün qitələrdə, bir çox regionlarda həm palitra, həm də pet-

roqliflər şəklində qədim qayaüstü təsvirlər aşkar edilmiş və qeydə alınmış və öyrənilmişdir. Gedikdə də qədim qayaüstü təsvirlər, onların saxlandığı mağara və arazilərin sayı artır. Azərbaycanda qayaüstü təsvirlər ilk dəfə Qobustanda (3 və 7), 1969-cu illərdə Abşeron yarımadasında (8), 1970-ci ildə Kəlbəcər rayonunda (9), Naxçıvanda Gəmiqayada (10), son illərdə isə Cənubi Azərbaycanda - Qaradağ bölgəsində (11) aşkar edilmişdir.

Qədim qayaüstü təsvirlər Respublikamızdan kənarında-Ukraynada Kamenaya Moqilada (12), Dağıstanda (13), Kərelyada Oneqa gölü ətrafında (14), Uralda Kap mağarasında (15), Sibirdə Anqarada, Zabaykalyada, Aşağı Amurda və Baykal gölü ətrafında (16), Orta Asiyada (17), Gürcüstanda (18), Ermənistanında (19), Monqolustanda (20), Fransada (21), İtaliyada (22), Afrikada (23), Skandinaviyada (24) və s. aşkar edilmişdir.

Qayaüstü təsvirlər tapılmış kənar sahələrdəki kolleksiyalardan şəkillərin sayı Qobustandan çox olanları da var, az olanları da. Fransada Fon-de qom. İspaniyada Altamira, Uralda Kap mağarasında və s. yaşca Qobustandan qədim, yuxarı paleolit adlı şəkillər də var. Afrika, Orta Asiya, Sibir, Monqolustan və s. yerlərdəki kimi Qobustanla yaş yaxın və gələn olan təsvirlər kolleksiyaları da var. Göstərilən başqa kolleksiyalarda da Qobustanda olan bir çox qədim təsvirlərin oxşarlarını görmək olar. Lakin başqa kolleksiyadakı qayaüstü təsvirlər hər biri ayrılıqda tarixi dövrlərdən bir mərhələni əks etdirir, müəyyən bir mərhələni yaranmışca, Qobustanın qayaüstü təsvirləri və b. abidələr (qədim düşərgələr, yaşayış yerləri, daş abidələri və s. arxeoloji və etnoqrafik adət-ənənələri əks etdirən abidələr) kolleksiyası tarixən yuxarı paleolit dövrünün sonundan orta əsrlərə qədərki 15-20 min ildən çox bir dövrdə yaranmış və bu müddətdə Qobustanda həyatın fasiləsiz davam etdiyini göstərir. Qobustanda süjet baxımından yuxarı paleolit dövrü mağaralarındakı mamont, kərgədən və ya Afrika dovquşusunun təsvirləri yoxdur. Lakin Qobustanda həyat olan dövrdə, Qobustan şəraitində yaşayan, hətta Qobustan şəraitində yaşaması mümkün olmayan qonşu ərazilərdə bir sıra ot yeyən və ot yeyən heyvanların da şəkilləri çəkilmişdir.

Qobustanda insan və heyvan şəkilləri heç də həmişə tək, fərdi olaraq deyil, çox vaxt müəyyən bir həyatı səhnənin əksi kimi verilməmişdir. Əlbəttə, bu və ya başqa şəklin və ya səhnənin qaya üzərində dəqiq və bəzi vaxtlarda, niyə, nə məqsədlə yaradılması və onun izahı, qayaüstü təsvirləri öyrənən alim-arxeoloq qarşısında duran əsas problemlərdəndir.

Qobustan qayalarındakı qədim təsvirlərin əsas mövzusu insan və heyvan şəkilləri, onların münasibətindən irəliləyən həyatı səhnələridir. İnsan təsvirləri kişilər (3-cü şəkil) və qadın (1-ci tablo), silahlı-silahsız, ovcu, süvari, dənizçi və s. şəkillərdən ibarətdir. Qobustanda yuxarı paleolitə sonu və mezolit dövrü üçün səciyyəvi-ənənə qədim şəkillər daş dövrü düşərgələrinin divarlarında (qayada) öndən və yandan siluet (kölgə) görünüşdə, bəzəyefin əksi kimi oyulmuş qadın və kişi təsvirləri, qəbilənin ovda və aməkdə fərqlənmiş kişilərinin və nəslin davam etdiricisinin, qəbilə ocağının başçısı ananın portretləridir. Bu şəkillər (qadın ya kişi) qəbilə ağsaqqalının şərifinə, onun ruhunu, simasını özlükdən sonra da yaşatmaq üçün, ona ehtiram əlaməti olaraq çəkilmişdir.

Qobustanda "Anazağa", "Konizo", "Qayaarası", "Ceyranlar" kimi qədim insan düşərgələrində aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələri Böyükdaş və Kiçikdaş dağları arazisində həyatın üst paleolitə sonu, mezolitin əvvəllərində (b. e. ə. XIII - XI minilliklərdən) başlandıgını göstərmişdir. Sonrakı dövr-

İbrə aid abidlərdən Şonqardağ sahəsində "Şonqar" düşərgəsi neolit, Cingirdağ-Yazlıtapa, Şıxqaya, eləcə də Abşeron yarımadasının qayaüstü təsvirləri isə (uncə və sonrakı dövrlərdə yaranmışdır.

Qobustanda qədim qadın təsvirləri xüsusi diqqət cəlb edən mövzularndır. Qeyd edək ki, ən qədim qadın təsvirləri Kiçikdağ dağında "Qayaarası" və "Ceyranlar", Böyükdağ dağında "Anazağa" və "Könizə" kimi daş dövrü düşərgələrin divarlarında çəkilmişdir. Buradakı oyma qadın təsvirləri ümumiyyətlə yuxarı paleolit dövrü qadın təsvirləri və qadın heykəlcikləri ilə oxşardır. "Könizə" düşərgəsindən tapılmış yerli əhəngdaşdan qadın fiqurunu (2-ci tablo, 3-cü şəkil) oturmaq hissəsi, "Anazağa" da 29 nömrəli daşda, sağ tərəfin aşağı hissəsindəki və bu kimi qadın təsvirlərini təkrar edir. Göstərilən düşərgələrdən və göstərilən tip qadın təsvirlərinin dövründən uzaqlaşdıqca, dövrü dəyişməyə uyğun, qadın təsvirləri yeni-yeni forma alır, bəziləri yay-oxla silahlanmış, kişilərə bərabər ovda iştirak edən qadınları, bəziləri bədənini gözəllik rəmzi kimi təltürovka sayığı xatrlara bəzədilmiş qadınları əks etdirir.

Qadın təsvirləri və qadın fiqurlarının yaranması səbəbini alimlərin çoxu məhsuldarlıq rəmzi hesab edir və ovşunculuqla bağlayırlar. Bizi görə bu hələ çox qədim zamanlardan ibtidai insanların ananın ovzedilməz məxluq, fərdləri dünyaya gətirən əsl "Allah" hesab etmələri, Allah, bəşəriyyətin yaşaması və davamı üçün səbəbkərinə parastisi, onun ilahiləşdirilməsi tək ibtidai dövrdə deyil, indi də bir qanunauyğunluğa malikdir. Hər birimizi dünyaya bir müqəddəs ana gətiribdir kim öz yaşından asılı olmayaraq anası qarşısında uşaq deyil, onun varlığına baş yəmi? Axı, insan üçün anadan hörməti, anadan ulu nə var?

Qobustanda, eləcə də başqa daş dövrü abidlərində də, qadın bir növ simvolik təsvir edilmişdir. Onlar həm öndən, həm yandan görünüşdə döşləri və ombaları çox qabarıq, başı xıncıvarlı və qolsuz təsvir edilmişlər. Məlum haqiqətdir ki, qadın anadır, nəsin davamətiricisidir. Onun təsvirlərini bu cür verilməsi qadının analıq əlamətlərinin xüsusi qeyd edilməsi ilə əlaqədardır, ona görə də qadın təsvirlərində döş və omba qabarıq verir.

Qadın təsvirləri və heykəlciklərinin yaranmasını alimlərin çoxu bolluq rəmzi kimi izah edir və ovşunculuqla bağlayıb ilahiləşdirirlər. Anaya parastisi, onun ilahiləşdirilməsi tək ibtidai dövrdə deyil, indi də bir qanunauyğunluğa malikdir. Bizi öz hüceyrələrindən yığıb, qanı, nəfəsini verməklə yaş yaranan ANA əsl Allahımızdır. Hələ dünyanı tam dərk etməmiş uşaq ağılda da, susuzluğa və ya hər hansı ağır-ziyyətdə də "ANA!" qışqırmaqla etiraz edir. Ananın şəkildə simasını yaratmaq, heykəlini düzəltməyə dəyər. Bunu-anaya parastisi ediblər, edirik və bizdən sonra da nəsilbənasil edəcəklər. Bu ilahi bir tələb, təbii qanunauyğunluqdur. İnsan bu qanunauyğunluğu çox tez, bəşəriyyətin yaranıldığı vaxtdan dərk edir. Bir də insanda ilk gündən həyat eşqi, yaşamaq eşqi güclü olub, indi də elədir. İnsan bozən ağır vəziyyət və dar gündə, hələ başqaların yanında ölümlə istəməsin bildirsə də heç vaxt üyündə holo yaşayacağına ümidini itirmir, yaşamaq, yaratmaq istəyir. Bununla belə insan onu da yaxşı bilir ki, həyatda daimi heç nə yoxdur, insan doğulub, yaşayıb, qocalıb və axırda ölümü labəddir. O heç vaxt özü kimi ən aziz adamının da, eləcə də, ana və atasının da ölümlünü üyünə belə götürməz istəmir. Hətta ağır və sağalmaz xəstəlikdən, aylar və illərlə əzab çəkildikdən sonra ölən öziz adamını-uzun-əzabdan canı qurtarırdı-dəsdə də onu yadından çıxara bilmir. Onu xatirələrində yaşadır, öndə övladına verməklə yaşadır, şəklini cibində, evinin divarında saxlayır. Biz hesab edirik ki, qayalar üzərində çox

qədim zamanlarda çəkilmiş insan təsvirlərinin də əsl çəkilmə məhiyyətinə elə bu səbəbdən axtarmaq lazımdır.

1960 və 1961-ci illərdə Azərbaycan EA Tarix İnstitutunun Qobustan arxeoloji ekspedisiyasının iştirakçısı, 1965-ci ildən rəisi olmaqla, 35 ildən çox müddət ərzində Qobustanda apardığı bütün arxeoloji qazıntı və tədqiqatların nəticəsi bizi Qobustan qayaları üzərində çəkilmiş insan təsvirlərinin öz dövründən Qobustanda ovda, əməkda, qabiliyyəti ağsaqqallıqla fərqlənmiş nənə və bəbalərni şəkildə olduğunu söyləməyi dikto edir. Bu baxımdan biz S. Peterburqlu alim-arxeoloq Z. Abramovanın "bunlar hər hansı həyatdan konar abstrakt ideyanın təzahürü və ya izahlı surəti yox, fərdi qadın təsvirləridir" (25) fikri ilə razıyıq. Bizi görə qadın təsvirlərinin müxtəlif baxımlı olması səbəbini isə onun yaranma dövrünün dini və estetik tələbi və o dövr adamının təfəkkürünün xarakterində axtarmaq lazımdır.

Yeri gəlmişkən, çox sadə görünsə də, deməliyə ki, mənə görə zamanəmizdəki şərafətliyədənlərdir vurulmaq, orden, medal və fəxri adlarla mükafatlandırılmaq, tanınmış adamlara heykəllər düzəldilməsi və rəssamların yaratdığı portretlərin kökü nəsilə-nəsil keçərək yaşayan bu ənənədən başlayır.

Qobustanda nəinki qadın və kişi, elə heyvan şəkillərini də həmin ənənənin davamı olduğunu demək olar. Zamanəmizdə məbədlərin divarlarında, iri çinarların gövdələrində, parklardakı oturmaqayda və s. elə Qobustanın özündə qayalarada bəzələrdən tərəfindən yazılmış adlar, ünvanlar, deyimlər, bu yerlərdə olmuş o yazan adamın, qrupun burada olması, kimliyini bildirmək üçün qürurla yazılmış məlumatlardır. Qobustan qayalarında özlərinin hörmətli adınının-ağsaqqal ata-anasının, şücaətli qəbilə üzvü olmasının, eləcə də daş dövrü üçün bəbalərimizin övladlığı və yaxud sonrakı dövrlərdə sahib olduğu heyvanın, həyatda gördüyü və iştirakçısı olduğu səhnənin əbədiləşdirilməsi ənənəsinin irsi davamı deyilmə?

Qobustan qayaüstü təsvirlərinin qaya üzərində çəkilmə və ya döyülmə müxtəlif üsullarla icrası səbəbləri birinci növbədə minilliklər ərzində yaşamasını və müxtəlif tərkib dövrələri öz həyat tələbi ilə yanaşı qədim qobustanlıların müxtəlif yaradıcılik imkanlarına malik olmasını göstərir. Xalqımızın qədim mədəniyyəti və incəsənəti tarixinin inkişafı yollarını işıqlandıran Qobustan qayaüstü təsvirlərinin araşdırılması, onların qayalarda nə vaxt və nə meşşədə çəkilməsi qədim Qobustanlıların həyat tərzi və kimliyinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətli olduğu kimi, təsvirlərin hansı vəsiyyəti və üsullarla çəkilməsi də onların yaradıcılik imkanlarının öyrənilib açılması üçün əhəmiyyətlidir.

Dünyada qədim qayaüstü təsvirləri çəkmək qədim daş dövrünün üst mərhələsindən məlumdur. Bu dövrə aid şəkil və naxışların simümk materialı üzərində qazınma üsulu ilə həkk olunduğu da məlumdur. Qobustanda qədim qayaüstü təsvirlər əsasən oyma, döymə, sürtmə, çapma və cizmə üsulu ilə çəkilmişdir.

Qobustanda döymə üsulu ilə kölgə kimi bəreyelin əksi formada çəkilmiş qadın və siluet kişi şəkilləri ən qədim təsvirlərdir. Bu təsvirlər Qobustanda daş dövrü üçün səciyyəvidir. Qobustan qayaları üstündəki qədim qadın təsvirləri çəkilmə üsulu və təsviri formalarına görə dövrələrindən asılı olaraq müxtəlif baxımlıdır. (1-ci tablo). Onların bir qrupu qayalarda rəmzi olmaqla yandan, kölgə şəkildə qazılmış və içəriş sürütlü bənarlanmışdır. Bu tip qadın fiqurlarında döş (məmə) çox iri, bədən incə, oturmaqayları dairəvi və bozən 2-3 yumru ilə ələ bil

qabağa tərəf ayılmış kimi verilmişdir. Bu tip yuxarı paleolit dövrü üçün səciiyyəvi on qadım qadın təsvirləri Böyükdaş dağı yuxarı səki sahəsində 29№ - li daşın şimal üzündə sağ tərəfdən aşağı hissəsində, Kiçikdaş dağında 48,49 və 50 №-li daşında Qayaaltı kolleksiyaları 1,5,7,8,9№-li və s. daşlarında qeyd olunmuşdır (bax 1-ci tablo 1-5, 17-18 fiqurlar tipində). İkinci tip qadın təsvirləri də mahiyyətcə (nəslin davam etdiricisi kimi) birinci qrup təsvirləri andırır. İri döşlü, yüngün baldırlıdır, lakin onlarda baldırlar didən aşağı-ayaq hissədən boğma ilə ayrılırlar. Bu tip qadın təsvirləri (1-ci tablo 6-10, 16-19 №-li fiqurlar) birincilərdən gec, mezolit dövrünə aid edilir. Üçüncü tip qadın təsvirləri də ümumi baxımdan 1 və II tip qadın təsvirlərinə andırır, lakin daş dövrünün sonunda meydana gələn qadın təsvirində qadın nəslin davam etdiricilərdən olma və həm də gözəllik simvoluna çevrilmə və təsvirlərin içərisindən tatiurovka tipli naqışlama meydana gəlir. Böyükdaş dağı Aşağı səki sahəsində 2 №-li daşda, Qayaaltı kolleksiyada 6 №-li daşdakı kimi (1-ci tablo 11 və 20 və 12-15 №-li fiqurlar) qadın təsvirlərinin bəzədilməsi sonrakı tarixi dövrlərdə də davam edir. Kiçikdaş dağı "Qayaaltı" kolleksiyasının 10 №-li daşdakı neolit dövrü öküzlünün təsvirinin içərisi də dalğalı xətlərlə bəzədilib (2-ci tablo, 2-ci şəkil).

Qobustanda qadım kişi təsvirləri də, qadınlar kimi, qayada siluet şəklində döyülmüşdür. Onlar eni çiyinli, hündür qamətli, didən aşağı muskulurları qabarıq omlaqla təsvir edilmişlər. Kişi şəklində düşünməməsi, baldırın didən yuxarı hissəsinin (yoğun omladan) adı və qollarının verilməsi, çoxunun belində komarçının olması onları qadın təsvirlərindən seçilmə kimi səciiyyəvi olduğunu, Ən qadım kişi şəkilləri "Qayaarası" və "Anazağa" qadım düşürgələrində qazını zamanı tək-tək daşlar və qayaların mədəni töbəqə bəzi hissələrində çox sayda təsadüf edilən kiçik ölçülü, bir tonlu, ayaqlar aralı, aial yana omlaqla döyülmüş və hələ silahsızdır. Bu tip nisbətən iri ölçülü, çiyinlərində yay-ox çəkilmiş kişi şəkillərinin dövrü bir qədər gec omlaqla mezolit dövrünün əvvəllorinə, yay-oxun ixtirəsi zamanına təsadüf edir. Qobustanda iri ölçülü, bəzən hündürdürüylü 127 sm-ə qədən, yay-oxla silahlanmış, belləri bir neçə xətlə komarçının örtülmüş, bəzilərində kişilik əlaməti çixıntı xətt və ya xətlə rəmbərvari cəmsi əlamət göstərilmiş kişi təsvirləri xüsusiyyət təşkil edir (Cəfərzadə, Qobustan 1973. Böyükdaş dağı yuxarı səki sahəsinin 23, 29, 38, 39, 85 və s.№-li daşlardakı kimi er. əvv. VIII, VIII-VII əsrlərə aid olunan ən qadım kişi təsvirləri).

Qobustanda qadım kişi təsvirlərində oqların çox qabarıq verilməsi onların güncəbatana kimi bittən günü və dalınca qaçmağa döyə bilən seçilmiş ovcular olduğunu göstərir. Onların komarçın gəzdirməsi isə o dövrün iqlimi və geyimləri haqda fikir söyləməyə imkan verir. Sonrakı tarixi dövrlərin təsvirlərində kişilər niza, qılnc, gürz, sapand və s. silahlanmış süvari, döyüşçü, cəngəvar, yallı gedən və tək-tək rəqs edən təsvirdə görünür.

Kişi qəbilinin əsas gücü, vuran əli, götürən ayağı idi. Əsas təsərrüfat sahəsi kimi ovçuluq da, bəhçəçilik də kişi işi idi. Qobustanda yay-oxla silahlanmış qadın şəkilləri olsa da qadınlar yeri gəldikcə ovdə iştirak etsə də əsas qəbilə ocaqının başcısı, ev işləri ilə və kişilər olibəş qaydasına onları yedirtmə kimi yüngüclüqlə və s. məşğul olan qəbilə üzvləri idilər. Qadınların yüngüclük təsərrüfatına bəşçiliyi, uğurlu ovdən götürülməsi heyvan cəmdəklərini tomlzələmə, tutulmuş heyvan balalarını uğursuz güc üçün yedib saxlamaq və s. işləri ona qəbilədə böyük hörmət götürürdü. Qadınların bu kimi işləri gələcəkdə əkinçilik və maldarlığın

rüşeymlərinin qoyulması və yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu gün də Qobustan qayaları arasında çoxillik vəhşi buğdanın bitməsi, çir alma, nar, anqur, üzüm, albalı, və s. kimi müxtəlif meyvə ağaclarının cırlanmış halda saxlanması ibtidai ovçu və bəhçəçilik qəbilələrinin get-gedə həyvanlara və əkinçi-bəhçəçiliyə keçməklə minillər ərzində Qobustanda məskun olduqlarını göstərir.

Qobustan qadım qayaüstü təsvirlər kolleksiyasında öz çoxluğu və müxtəlif mövzularıyla ilə əsas yeri heyvan təsvirləri tutur. Burada, demək olar, axırına 10-15 min il ərzində Qobustanın heyvanat aləmini təşkil etmiş bütün heyvanların, (həttə bəzi olmayan) təsvirlərini rast gəlmək olar. Qeyd edək ki, heyvan təsvirləri də bir növ insan təsvirləri ilə eyni vaxtda yaranır və heyvanların əhlişləməsinə qədər əsasən totem sayılan heyvan təsvirləri verilir. Başqa olmuş heyvanların təsvirlərinə tək-tək hallarda təsadüf olunur.

Qobustanda heyvan təsvirləri, öküz, keçi, at, maral, ceyran, qaban, sığır, pələng, canavar, tülkü, it, pişik və s. kimi məməli heyvanlar və bəhçə, quş, ilan, kərtənkələ, tsəbağa, böy (həşərat) və s. kimi canlıların şəkillərindən ibarətdir.

Heyvan şəkillərinin ən qədimləri çox real, mütənasib və simmetrik çəkilmişdir. Onların saxlanması əz hissəsi belə qalığın hansı heyvana aid olmasını deməyə əsas verir, bu baxımdan öz bədii ifadəsi ilə adama heyran edir. Hər heyvanın özünü görə duruşu, qaçışı, bədəninin ifadə səciiyyəvi qadım rəssamın həyatı, heyvanların vərdisi və psixologiyasını çox gözəl bilməsini yadın göstərir.

Qobustanda öküz rəsmləri çoxdur. Onlar qayada tək dayanmış, tək otlayan (ya da su içən), ikilikdə qabaq-qabağa dayanmış döyüşən vəziyyətdə, bir-birinin arxasında gedən, tələyə düşmüş halda olmaqla çoxu əz hissəsində və sürü halında təsvir edilmişdir. Qobustandakı öküz rəsmlərinin çoxunda hələ əhlişləməmiş öküzlər təsvir edilmişdir. Bu təsvirlərin heç birində, eləcə də, Qobustanda tarixin daha sonrakı dövrlərinə aid öküz rəsmlərinə, onların naqliyyət vasitəsi kimi yüklü ya da arabaya qoşulmuş kimi naqliyyətdə istifadə ediləməsinə göstərən əlamət yoxdur. Buna baxmayaraq Qobustanda öküzdən naqliyyət heyvanı kimi istifadə ediləməsinə tam inkar etmək olmaz. Belə ki, Qobustanda Yazultıpadı 55 №-li daşdakı son tunc dövrünə aid araba şəklində məhz iki çarxlı öküz arabası təsvir edilmiş, qonşu 12 №-li daşda altı dişli təkər təsviri qeyd olunmuş, "Anazağa"da eneolit, "Böyükdaş" yaşayış yerindən tunc dövrünə aid töbəqələrdən gildən təkər modelləri tapılmışdır.

Qobustanda öküzün çox qədim zamanlardan, yuxarı paleolitdən, təsvir obyektinə (totem) olması Qayaarası düşürgədə yuxarı paleolitə aid mədəni töbəqədə şatelperron tipli daş bəhçəçiliklərə bir səciiyyəvi, Ovcular zəgəsinədən, eləcə də "Konizo", "Öküzlər-2" və "Sonqar" düşürgələrində öküzün yuxarı paleolit prinsipinə uyğun yalnız başının təsvir ediləməsi ilə müəyyənləşdirilir.

Hər bir arxeoloji abidə kimi qayaüstü təsvirlərin də çəkilmə tarixi, yaranma məqsədinin izahı və hazırlanma üsulu müəyyən əhəmiyyətə malikdir və onların tədqiqi o dövr üçün iəcərin mədəni səciiyyəvi və texniki bacarığını haqqında məlumat verir. Heyvan təsvirlərinin dövrcə daha qədimliyi olduqca real, simmetrik, bədəninin ayrı-ayrı hissələri bir-birilə mütənasib omlaqla cəmi bir neçə (öküzlər üçün 4) xətlə çəkilmişdir. Bu şəkilləri çəkməsinə ustanın bacarığını dərk etmək üçün nəzərə alınmaq lazımdır ki, onlar hamar omlaqla əhəng qayası üzərində təbii ölçüdə çəkilmişlər. Bunun üçün heyvanın (deyərk, öküzün) yandan görü-

nüvü nöqtələrə tam real çəkilməklə sonra nöqtələr dərinləşdirilir, araları birləşdirilir və sırtılıb hamarlanır.

Qobustan qayalarında qədim təsvirlər arasında döymə və qazma olmadan böyük şəkillər yalnız sırtıma ilə çəkilmişdir (aşağı soki sahəsindəki 24^{nü} və 181^{nü} №-li şəkil). Bu tip şəkillərin xətti tam cıllanmış sahə olduğundan yaxşı saxlanılır.

Qobustanda rənglə çəkilmiş və cızılmış təsvirlər də aşkar edilmişdir. Rəngli boya ilə çəkilmiş şəkil qalığına Böyükdaş dağının yuxarı soki sahəsindəki 24^{nü} və 181^{nü} №-li daşlarda rast gəlinmişdir. 24^{nü} №-li daşda yurucun (xalı bobirin) maralı qovması sahəsi (2-ci tablo, 1-ci şəkil) və şəkil qalıqları, 181^{nü} №-li daşda isə rənglə, bir-birinə paralel çəkilmiş mali xətlər saxlanmışdır. Deməli, Qobustan qədim qayaüstü təsvirlərin daşlar üzərində çəkilməsi texnikası çəhətdən də zəngindir. Onlar əsasən oyma üsulu ilə kontur veriləmkə, sırtıma-cıllama üsulu ilə, iti metal alətlə çox nazik və dayaz (1,0-1,5 mm) cızma xətlərlə və rənglə çəkilmişdir.

Qobustanda daş dövrü düşərgələrinin aparılmış qəzintilər zamanı təbii rəngli süxur (oxra) qalıqlarına rast gəlinmişdir. Görünür, qədim qobustanlılar ondan yağ və piy əlavə etməklə, boya hazırlamış və bu cür boya ilə hom bədən-lərinə bozmuş, həm də qayalar üzərində qədim şəkillərin içini doldurmuşlar. Qi-çikdaş dağında Qayaaltı adlandırılmış sahədəki 11 №-li daş üzərindəki, ka-zıma üsulu ilə çəkilmiş heyvan şəklinin içində saxlanmış rəng izi sonuncu fikri təs-diq edir. Qobustanda rənglə çəkilmiş şəkil qalıqlarının azlığı heç də bu üsulla təsadüfən alıtlması ilə izah edilə bilməz. Çox güman ki, Qobustanda açıq hava-da qaya üzərində rənglə təsvir edilmiş və qazılmış şəkillərin içini doldurulmuş boyaqlar Qobustan şəraitində zamanın təsirinə silinib saxlanmamışdır. Göstə-rilən rəngli təsvir və boya qalıqları qayaların yağış və külək döyməyən, il ərzində günəşin az gördüyü sahələrdə saxlanmışdır.

Qobustanda rənglə və cızma üsulu ilə çəkilmiş şəkil qalıqlarının dövrünü müəyyənləşdirmək bir qədər çətindir. Belə ki, oxra qalıqlarına daş dövrü düşərgələrinin təsadüf edilmiş rəngli şəkillərin daha qədim çəkildiyinə işarə edirsə, bu sahədəki (maral və yurcu bobir) mövzunun analoqları sonrakı dövrlərə aiddir.

Cızma üsulu ilə çəkilmiş şəkilləri isə ilk baxışdan onların yumşaq əhəng-dəşi üzərində qazılması və Qobustan şəraitində saxlanması ehtimalının azlığı üzündən son dövrlərə aid etmək olardı. Lakin daşın, bu üsulla çəkilmiş sahələr olan səthinə diqqət yetirdikdə məlum olur ki, daşın bu sahəsində küləyin təsirin-dən bir növ cıllanma, marmorlaşma gedib, eroziya işə yoxdur.

Cızma üsulu ilə çəkilmiş təsvirlər Gürcüstanda aşkar edilmiş yeganə qaya-üstü təsvirlər kolleksiyasını təşkil edir və tarixi neolitə tunc dövrü arasında müəyyənləşdirilir (18).

Qobustanda cızma üsulu ilə çəkilmiş şəkillərdə süvarinin nizə ilə ov etməsi sahəsi və, sxematik olsa da, heyvan surətlərində mövzu reallığının Qobustan qayaüstü təsvirlərinə uyğunluğu onları tunc dövrünün axırları və antik dövrlə-rinə aid etmək imkanı verir.

Qobustanda qədim qayaüstü təsvirlər kolleksiyası şəkillərinin müxtəlif üsullarla çəkilməsi söz yox ki, səbəbsiz deyil. Bunun səbəblərini dövrün tələbə-də, icraçılarının səviyyəsində və alətlərində axtarsaq da hələlik qəti söz deməyə çətinlik çəkirik. Görünür, bu, qayaüstü təsvirlərin yaranma səbəbi ilə bağlıdır və xüsusi tədqiqat mövzusu.

Qobustanda qədim şəkillər tam real və müənasib çəkiliblər. Çünki bu ibti-dai sənət əsərlərini yaradan qədim rəssamlar əsərinin mövzusunı, şəklini çəkdiyi heyvanın təbiiyyətini, hərəkət qaydalarını, xarakterini çox gözəl bilirdi. O qayalar üzərində öz qəbilə üzvlərinin əksini, ayrı-ayrı heyvanları, eləcə də, heyatı əks et-dirən səhnələri bir-birə incəlikləri və qənaunayğunluqları ilə təsvir etməyi bacarı-mışdır. Ona görə də Qobustanın qədim qayaüstü təsvirlər kompleksi bir sıra incəsənət növlərinin (qrafika, təsviri sənət, musiqi sənəti, balet və teatr sənəti və s.) köklərini araşdırmaq və Qobustanın keçmiş iqlimini, heyvanat aləmini və qədim tarixini-təsərrüfat heyatı və yaşayış tərzini dərindən üçün gözəl arxeoloji material, qiymətli maddi mədəniyyət qalıqlarıdır. Belə ki, özünün mövzu zəngin-liyi, real və müənasib çəkilişi ilə adını heyran edən bu sənət əsərlərini yaranma-sı və mövzusu heyatla bağlıdır. Nəcə deyirlər, heyat eşqi insana xarəuqlər yaradır. Əlbəttə, heyat eşqi olmadan, istəksiz, həvəssiz görülməz işin bəhrəsi də olmaz. Yuxarıda Qobustan qayaüstü təsvirlərinin dəyərini, incəsənət baxımın-dan qiymətinə kənarən baxanlar şübhə də edə bilər. Mən onlara deyirdim, əvə-lə Qobustanda ol, bu misilsiz ibtidai sənət əsərləri ilə tanış ol sonra fikri söylə...

Bunun üçün bir neçə izah. Qobustanda heyvan şəkillərinin, xüsusən də, daş dövrü heyvan şəkillərinin reallığı, müənasibliyi və s. adını heyran etməsi haqda fikrimizlə əlaqədar deməliyəm:

1. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu şəkillər yağlı kağız üzərində flasterlər qəlbəmə deyil, üzəri hamar olmayan zəhəngqayası üzərində, çaydaş (bazalt) və çaxmaqdaşından qoparılmış bir ucu itə daş alətlə döyülmüşdür.

2. Qobustanda heyvan şəkillərinin əksəriyyəti çox iri ölçüdə təsvir edilmişdir. Onların (öktülərin) simmetriyası və müənasibliyi rəssamın nəzarətindən kənarə çıxır. Buna baxmayaraq, cəmi dörd xətli təsvir edilmiş ibtidai öktü təsviri ilə çəkilib ki, onun yalnız dördü bir, beşə bir hissəsində bu hissənin öktü təsvirinə aid olmasın, özü də Qobustan öktülü olmasın, deməyi imkan verir. Məsəl fərdi, Böyükdaş dağ yurcu səkisi sahəsində 42 №-li qayadaiki başını aşağı ayıb otlayan və ya su içən öktü şəklinin bel və boyun xəttinin çəkilişi adını heyran edir. Döyüşən öktülər qarşı-qarşı-ya, buynuz-buynuza (2-ci tablo, 4-cü şəkil), döyüşən keçi səhnəsində keçilər dal ayaqları üstə buynuz-buynuza təsvir edilmiş (2-ci tablo, 5-ci şəkil). Ovçular Zaqası düşərgəsində qayada qəzintisi ilə açılmış ilis donuz ovu sahəsi var. Belə, donuz şəkli tək burnuna görə yox, bədəninin hər hansı hissəsinə görə də donuzdur. Ürəmi bax-xımdan ələ bil də dayanıb. Donuzun arxasında çəkilmiş isə qabaq ayaqları qabağa, dal ayaqları dala olmaqla ələ bil donuz təvəf olur. Burada da yeno qədim rəssam babarın heyvanat aləminin, heyvanların hərəkətlərini real təsvirinin şahidi olurduq. Bu sahədə it donuzu qovur, onun dalaqca qaçır (uçur), təbii olaraq donuz da itdən qaçır. Lakin o qəçanda it kimi ayaqları uçmaq vəziyyətində olanı də qabağa uzandır, o ələ sürətlə yeriməklə qaçır. Qobustan kolleksiyası şəkillərinin reallığı və heyatiliyi haqqında bunlar təmsali yüzlərə misal göstərmək olar. Heyatilik olan yerlə reallığı da, simmetriklilik də qənaunayğundur.

Qobustanda qədim qayaüstü təsvirlərin mövzusu adları çəkilən şəkillər ilə bitmir. Hər bir mövzu (insan, heyvan, səhnə) özünə məxsus incəliklə, heyatiliklə təsvir edilmişdir. Şirlərin boynu yığın (səti tüklü), quyuğu uzun və ucu yumru (4-cü şəkil), keçinin buynuza dala, belinə ayılmış, ceyranın buynuzu buruq-buruq, ucları azca aralanmaqla dik və meylli, quyuq yerimə irimək, gur şəkilləri boynunun nisbətən qısalığı və bədəninin doluluğu ilə atdan seçilmək fərqi ilə, at

İlxısında aygırın tək verilməsi, keçi dostasına hücum etmiş şirlərdən birinin keçinin qabaq yarısını yediyi üçün şirin qabağında keçinin dal ayaqları yuxarı çəkilmiş, başqa bir şirin keçinin başında yapışması (2-ci tablo, 6-cı şəkil) (tabiatın şirlər ovunu yalnız başdan başlayıb yeyirlər) səhəsi, öz qartalının sahibinin təvəbi iri ovu-keçini vurməsi üçün qnadı ilə keçinin gözlrini örtməkdən ötrü onun buynuzuna oturmış təsvir edilmiş və s. bu kimi səhnələr onları təsvir edən qədim qobustanlıların əməlləri, həyatı gözəl bilməsi qarşısında baş aymaq çağırır.

Qobustanda xüsusi diqqət cəlb edən qədim təsvirlər qrupundan biri də qədim gəmi (qayıq) təsvirləridir. Qobustanda onların sayı çoxdur və bir neçə tipdə təmsil olunur. Ən qədimləri kiçik ölcüklü, içərisində 2-dən 5-6-dək adam olan qayıqlardır. İri ölcülü gəmilər iki növ - xattu və siluet şəklində çəkilib (5-ci və 6-cı şəkillər). Onlardan birinciləri ağacdan-mildən, ikinciləri qamışdan-bambuqdan hazırlanmışdır. Ən gəmilər karkarsız yığma gəmilərdir (7-ci şəkil). Qədim qayıqlar əvvəllər, heç sübhəsis, çay keçməklə üçün, sonra isə balıqçılığın inkişafı ilə əlaqədar yaranmışdır. Onlar xüsusilə balıq ovu üçün torların ıxtirası, təsərrüfat yüklərinin çay və göllərlə bir yerdən başqaya yera daşınması və ticarətin genişlənməsi ilə inkişaf etmiş, qəbilələrarası əlaqə, balıq ovu və minik vasitəsi kimi əsas nəqliyyat növünə çevrilmiş, hətta hərbi məqsədlərlə də istifadə olunmuşdur.

Keçmiş zamanlarda çay və göllərdən su nəqliyyatı kimi, ağacın gövdəsi oyulmaqla düzəldilmiş tekovnar qayıqlar, eləcə də qarğı və qamış dəstələrini biri-birinə bağlamaqla hazırlanan gəmi və sallar işlədilmişdir. Şərqi ölkələrində ağac karkas üzərində heyvan dərisi çəkməklə düzəldilmiş qayıqlardan da istifadə olunmuşdur.

Danimarka mezolit dövrünə, eramızdan əvvəlki 6-cı minilliyə aid Maqləmözə yayışığı yerindən tapılmış ağac qayıq və avar (kürək) qayığın mezolit dövründən məlum olduğunu göstərir (26).

Qobustan gəmilərindən Böyükdaş dağı yuxarı səki sahəsində 29 №-li daşın cənub üzündəki gəmi şəkli eramızdan əvvəl VII və bir çox gəmi şəkilləri VI minilliyin ilk əsrlərinə və daha sonraya aid edilir. (3) (I. Cəfərzadə 1973).

Qobustanda qədim qayıq təsvirləri qədim qobustanlıların ovculuqla bərabər yaxşı balıqçı və mahir dənizçi də olduqlarına şahidlik edir. Qədim qobustanlıların təsərrüfatında əsas yerlərdən birini də balıqçılıq tutmuşdur. Qobustan qayıqüstü təsvirləri arasında balıq rəsmilərinin, olmaşı (8-ci şəkil), qazıntılardan balıq sümüyü, balıq toru üçün çaydaşından yülzərlə ağırliq daşları (pərsənlər), sümükdən dayaz suda balıq vurmaq üçün və tor toxumaq üçün alətlər tapılması onların mahir balıqçılar olduğunu göstərir.

Gəmi təsvirlərindən bir çoxunun, xüsusən, iri ölcülü gəmi şəkillərinin burunda günəş təsviri verilmişdir. Və həm gəmi üçün günəşin yol göstərəcəyi olmağı, həm də qədim Qobustanda günəşin həyat mənbəyi - Allah sayılması ilə əlaqədar, ona pərəstisi simvolu sayıla bilər (27). Gəmilərin tarixi neolit dövründən hesab edilir və dünyada ən qədim gəmilərin mezolitin sonu, neolitin əvvəllərindən Qobustanda düzəldiyi ehtimal olunur.

Qobustanın qədim gəmi təsvirlərində maraqlı məşhur dünya sayyahu, norveçli alim, RA-1, RA-2 və Tigris kimi gəmilər düzəldib onlarda okeanlar keçmiş Tur Heyerdalın üç dəfə 1981, 1994, 1999-cu illərdə Qobustana gəlmişdi. Sözsüz ki,

Tur Heyerdalın hələ Qobustanda olana qədər də, ədəbiyyat vasitəsi ilə, Qobustanda gəmi təsvirləri haqqında məlumatı vardı. 1981-ci il avqust ayının 29-da birinci dəfə mən onu Qobustan abidələri ilə tanış etdikim o, əsasən, gəmi təsvirləri ilə maraqlandığını və onlar üçün deyilmiş tarixlərin göstərdiyi kimi qədim olduğunu inanmadığını bildirdi. Biz ona Qobustanda gəmi təsvirlərinin növləri və tarixinin arxeoloji qazıntılarla necə dəqiqləşdirildiyi haqda arxeoloji dəlillər gətirdikdən, qazıntılardan göstərilən tarixi necə təsdiq etməsi haqda məlumat verdikdən sonra o, bizimlə razılaşdığını və doğrudan da, Qobustandakı gəmi təsvirlərinin dünyada ən qədim olduğunu inandığını, Qobustanın ən qədim və zəngin mədəniyyət ocağı olduğunu etiraf etdi.

Tur Heyerdal ikinci dəfə Qobustanda 1994-cü ilin noyabr ayında oldu. Mən ona ümumi Qobustan, əsasən, gəmi şəkilləri haqda məlumat verməklə Kiçikdaş dağı 50 №-li daşdakı qövsvarı, bir növ Skandinaviyanın tarixi gəmiləri tipli, gəmi təsvirini də göstərdim (9-cu şəkil). O bu dəfə də Qobustana gəlməsindən çox razı qaldığını bildirmişdi (1995-ci ildə Nyu-Yorkda ingilis dilində çapı Azərbaycanın "Azerbaycan International Journal" adlı məqaləsində vikiqlərinin orta sər saqlarında, 1241-ci ildə yazılı alınmış belə bir məlumat olduğunu göstərmişdir ki, onların bəbələrindən Azər (Asər) Odin yığma gəmidə Qafqazdan gəlmişdir. 1999-cu il may ayında göstərilən məlumatları yoxlamaq və yenisi axtarmaq üçün Tur Heyerdal yəvə Azərbaycan gəlmişdir (10-cu şəkil). Bu haqda sonra "Biz azərbaycanlılar kimik" bəlməsində.

Qobustan qayalarında qədim qobustanlıların həyat fəaliyyəti və mədəniyyəti ilə bağlı başqa tip abidələr də qeyd alınıb öyrənilmişdir. Qayalar üzərində qazılmış torpəncə qablar-yalaqlar, heyvan bağlamaq üçün qayada açılmış dəlmələr, Azərbaycan xalq arasında "ev köçdü", "mara-mara" və s. tipli qədim xalq oyunları ilə bağlı kiçik yalaq və sxemlər, işarə və damğalar və s. bu tipli abidələrdəndir.

Qobustanda qeydə alınmış iki ədəd (biri Cingirdağda və biri Böyükdaş dağının aşağı səki sahəsində) Qavaldaş da qədim qobustanlıların həyatı ilə bağlı maraqlı doğuran abidələrdəndir. Bu qaval daşlar, çox sübhəsis ki, keçmişdə musiqi aləti kimi səsləndirilmiş və qədim qobustanlılar öz "yalı" raqsları və başqa şanliklərini orqanik musiqi alətləri ilə bərabər elə bu qavaldaşların ahəngli melodiyaları ilə də müşayiət etmişlər. Daş çalğı alətlərindən başqa ölkələrdə də istifadə olunmuş məlumdur (Koreyada daş litofonlar, Afrikada Mali respublikasında "tam-tam" və s.).

Əlbəttə, Qobustanın qədim qayıqüstü təsvirləri kimi, təsviri sənət əsərlərini yaradanlar musiqiyə də biganə ola bilməzdilər. Çox güman ki, onların qarğı, qamış, dori, ağac və s. kimi orqanik maddələrdən düzəldəkləri tütək və qaval kimi alətləri də olmuş, lakin minilliklər ərzində çürüyüb, biza qolub çətməmişdir. Qobustanın daşdan qədim musiqi aləti "Qaval çalan daş" isə indi də kiçik daşlarla zərbə endirəndə müxtəlif ahəngli, çəliş səs çıxarıb və onla istisənən havanı çalmaq mümkündür. Onu da qeyd edək ki, Qobustandakı "qaval çalan daş" -ların səs çıxarma siri iri və yastı qaya parçasının (qaval daşın) özündən alındığı yastı - sal qaya üzərinə iki nöqtədə toxunmaqla bir növ hava yastığı üzərindəki kimi dayanmışdır.

Qobustanda ən cavan, lakin tarix baxımından maraqlı doğuran abidələrdən biri romalılardan qalma, latın dilində yazılmış epigrafik abidədir. O Böyükdaş

dağının cənub-şərq ətrafında, axırınıca yastı qaya üzərində böyük tarixi əhəmiyyətə malik tarixi sənəd kimi qeyd edilmişdir (11-ci şəkil). Bu abidə eramızın 84-96-cı illəri arasında romalıların XII ildırımüratli legionu və ya onun senturiyasının Qobustan ərazisində olmasına şahidlik edir. Bu epigrafik abidənin yazıldığı İmperator Domisiyanın dövründə (eramızın 81-96-cı illəri) romalıların bu yerlərdə səfəri haqqında yazılı mənbələrdə heç bir məlumat yoxdur. Məlum budur ki, o dövrdə şərq dənizində Xəzər dənizinin qərb sahilində boyu şimala gedən qədim yol bu kitabə olan yerlə Xəzər dənizi arasında keçirdi. Romalıların qalma bu yazı dünyada latın qrafikalı epigrafik abidələrdən ən şərqdəkisidir.

Qobustanda Böyükdaş və Kiçikdaş dağları, çoxlu tarixi abidələr, minlərlə qayaüstü təsvirlərə yanaşı, təbii gözəlliyə də malikdir. Buradakilə qayalar "məşəsi" əfsanəvi bir ələmi andırır. Buraya gələnləri milyon illər ərzində təbiətin yaradığı təbii "memarlıq ansamblının" "canlı daşları" da valeh edir. Min illər ərzində təbiət daşlar üzərində nələ yaratmışdır.

Böyükdaş və Kiçikdaş dağlarının özləri öz quruluşları cəhətdən vaxtilə tarixi abidə kimi fəaliyyət göstərmiş, insanlara qayla etmişdir. Belə ki, öz quruluşu ilə, özülü gil, üzəri 15-20 metr qalınlığında əhəngdaşı layı ilə örtülüb, zirvəsi hər tərəfdən qayalarla qırılması ilə əlçatmaz divar əmələ gətirən bu dağların üstü daş dövrü qobustanlılarının sürək üsulu ilə (heyvanları dağın uçurum olmayan tərəflərində dəğün üstünə yönəltmək, sonra da arxasın kəsməklə qəyub uçurumdan salmaq) və or təması üçün tələ, həmçinin heyvanların əhliləməsi, əkinçiliyin meydana gəlməsi, qəbilə birliklərinin yaranması dövründə hazır nemətləri qarət etmək, başqasını özünə tabe etmək istəyən qəbilə toqquşmalarından qorunmaq üçün təbii qala vəzifəsini görmüşdü (Muradova 1979, Rüstəmov 1994).

QOBUSTANDA ARXEOLÖJİ QAZINTILAR VƏ TƏDQIQATLARIN NƏTİCƏLƏRİ HAQQINDA

Qobustan qədim qayaüstü təsvirlərə yanaşı son 15-20 min il ərzində buradə yaşamaqla Qobustanın qayaüstü təsvirləri kolleksiyasını yaratmış bəbalarımızın düşərgələri, yaşayış yerləri və başqa tarixi-arxeoloji abidələri ilə də zəngindir. Bu tip abidələrin arxeoloji qazıntılarla tədqiq işinə müəllif tərəfindən 1960-cı illərdən başlanıb və keçən 35 ildən çox müddət ərzində üst paleolit dövrünün sonlarından orta əsrlərə qədərki bütün dövrlərə aid 20-dən çox-Böyükdaş dağında "Ovçular zəğəsi", "IV daşaltı sığnaacaq", "Anazağa", "Koniza", "Öküzlər", "Öküzlər-2", "Maral", "Daşaltı", "Çapmalı", "I daşaltı sığnaacaq", "Böyükdaş" və "Dairo" tunc dövrü yaşayış yerində Kiçikdaş dağında "Ceyranlar", "Firuz", "Firuz-2", "Qayaarası", "Qayaarası-2", Şonqardağa "Şonqar" daşaltı sığnaaqlarında, Yazılıtopədə orta əsr məbəd yerində 40-dən çox kuruqan tipli və iki daş dövrü qəbri abidəsi arxeoloji qazıntılarla tədqiq olunmuş (Muradova-1979, Muradova, Rüstəmov-1986, Rüstəmov-1994 və onların yüzdən çox tezisləri, mətbuat məqalələri və Qobustan haqda bukletləri), bir neçə yerdə kəşfiyyət qazıntıları aparılmışdır.

Aparılmış arxeoloji qazıntı və tədqiqat işlərinin nəticələri göstərmişdir:

1. Qobustanda qayaüstü təsvirlərin çəkilməsi və insanların yaşaması tarixi arxeoloji qazıntılara qədər hesab edilirdiyi kimi er. əvvəlki III, VI, nöhayət, VIII

minilləkdən (Cəfərzadə-1973) deyil, ən azı er. əvvəlki XVIII minilləkdən başlayır və orta əsrlərə kimi davam edir (28) və (C. Rüstəmov - 1994).

2. Aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş minlərlə arxeoloji materiallar-çaxmaqdaşı və bazalt cinsli qayadaşlarından düzəldilmiş daş dövrünün əmək alətləri və silahları, sümüklərdən ox ucları, balıq toru toxumaq üçün alətlər, bütün tarixi dövrlər üçün daşdan, sümükdən, balıqqucaqlı pullarından, pastadan və s. düzəldilmiş bəzək əşyaları, gil qablar və ya qırıntıları - Qobustan Dövlət tarixi-bədii qoruğunun arxeoloji fondunu təşkil edir və sərgi-ekspozisiyaya uyğun bəzəyir.

3. Arxeoloji qazıntılar zamanı düşərgələrdə müxtəlif tarixi dövrlərə yaranmış mədəni təbəqələrdən aşkar edilmiş kiçik ölçülü daşlar və düşərgələr divarlarının mədəni təbəqə örtmüş hissələrindən aşkar edilmiş qədim şakillər (3-cü tabelo, 1-5 və 6-cı şakillər) qayaüstü təsvirlərin tarixini dəqiqləşdirmək işində böyük əhəmiyyətə malikdir. Şəy toxutub, düşərgələr, yaşayış yerləri və qəbir abidələrində daşlar üzərində aşkar edilmiş qədim təsvirlər arxeoloji və bəzən hətta geoloji cəhətdən dövrü dəqiqləşdirilmiş mədəni təbəqənin içindən, onun örtüldüyü qaya sahəsindən tapıldığına görə onların tarixi tapıldığı təbəqənin arxeoloji materiallarından qə deyil, heç olmasa yaşıdır və ya daha qədimdir. Bu baxımdan "Anazağa", "Koniza", "Ovçular zəğəsi", "Öküzlər-2", "Maral", "Firuz", "Firuz-2", "Ceyranlar" və "Qayaarası" və "Qayaarası-2" düşərgələrindən, "Böyükdaş" və "Dairo" yaşayış yerlərindən və kuruqanlardan 7-minin qəbir və kromlex daşlarında aşkar edilmiş 104 kiçik daş və 43 ədəd qayanın mədəni təbəqə basmış sahəsində aşkar edilmiş yüzlərlə qədim şakillər qayaüstü təsvirlərin dövrünü dəqiqləşdirmək üçün bir növ doğum şəhadətnaməsi sənədi sayıla bilər.

4. Keçən 30 ildən çox dövr ərzində Qobustanda yuxarıda göstərilən abidələrdə aparılmış qazıntı və tədqiqatlar Qobustanda yaşayışın 15-20 min il bundan qabaq başladığını, onun qədim qayaüstü təsvirlərinin, bəzələrinin iüddə etdiyi kimi, buraya ota gələnlər tərəfindən yox, Qobustanın özündə yaşayış qədim yerli sakinlər tərəfindən yaradılmış mədəniyyət, bu mədəniyyətin köklərinin burada hələ üst paleolit dövrünün sonlarından başladığını aydınlaşdırmışdır. Qobustanda arxeoloji qazıntılar Azərbaycanla məzolit (orta daş) və neolit (yeni daş) dövrləri probleminin həlli üçün əsas olmuşdur (Rüstəmov, Azərbaycan tarixi, I cild, II fəsil).

Qobustanda məzolit dövrü düşərgələrindən minlərlə daş alət və onların istehsal tullantıları tapılmışdır. Qədim qobustanlılar alət düzəltmə üçün əsasən çaxmaqdaşı və qayadaşından istifadə etmişlər. Çaxmaqdaşın mikro ölçülü tipli uc (kiçiklərinin uzunluğu 1,0; eni 0,3; qalınlığı 0,1 sm-ə qədər), üçbucaq, seqment və trapes şakillində alətlər, bığcaqları lövhə və qəlpələrdən hazırlanmış müxtəlif formalı qaşov, biçəq, kəsər və kəsərciklər, bizlər, sads ox ucları və s. hazırlamışlar. Qayadaşından isə iri ölçülü alətlər-sürtkəclər, çapacaq, iskanə, korki formalı yerqazanlar və s. hazırlamışlar (12-ci və 13-cü şakillər).

Qobustanda yuxarı paleolitın sonundan məzolitə keçid dövründə qədim qobustanlılar (Qayaarası düşərgəsinin materiallarına əsasən) ceyran oxucları almışlar. Sonra onlar (Anazağa materiallarına əsasən) ceyran və gur ovlamışlar.

Məzolit dövrünün sonundan Qobustanda əmək alətləri çəkiləndə burma üsulu ilə deşilmiş və cıllanmış alətlər, kobud daş toxalar (yer qazanlar), yabani dənli taxılın sünbülünün yığmaq üçün biçəqlər meydana çıxır. Sümükdən balıq

vurmaq və baliqçılıq toru toxumaq üçün xüsusi alətlər hazırlanırlar. Bu vaxtdan təsərrüfatda heyvanların əhlişləşdirilməyə başlanması ilə istehsal təsərrüfatının yürüş mərhələsi-neolit dövrü başlanır.

Şərqi Avropada mezolit dövrü (əmək alətlərinin hazırlanma formaları və təsərrüfatda dəyişikliklər) eramızdan əvvəl IX-VI minilliklərdə aid edilmiş halda Şərqudə, o cümlədən, Azərbaycanda bu dövr mədəniyyətinin yaranması eramızdan əvvəl XIII - XII minilliklər arasında baş verir. Azərbaycanda neolit dövrü isə VII-VI minillikləri əhatə edir.

Qobustanda daşaltı düşərgələrdən aşkar edilmiş neolit dövrü materiallarının mezolit dövrü ilə genetik əlaqəsi aydın görünür. Neolit dövrünün inkişaf etmiş və son mərhələsi Qobustanda zəif və çətin nəzərə çarpır. Görünür, neolita keçmə dövrünün ilk çağlarında Qobustanda baş vermiş təbii hadisələr (qayaların uçması və yerdəyişməsi, bəlkə də zəlzələ) nəticəsində "Anazağa" və "Kənizdə" müəyyən müddətdə həyat dayanmışdır.

5. Qobustanda aparılmış arxeoloji qazıntı və tədqiqat işlərinin nəticələri Qobustan qayaüstü təsvirlər mədəniyyətinin yaranmasını izah edir. Ümumiyyətlə qayaüstü təsvirlərin yaranma səbəblərini izahı çox mürəkkəb və mübahisəli məsələlərdəndir. Arxeoloji ədəbiyyatda tarixin obrazlı ifadəçisi olan qədim təsvirlər haqlı olaraq ibtidai dövrün, keçmişin incəsənət abidələri adlandırılır.

Tədqiqatçılardan çoxu qədim qayaüstü təsvirlərin yaranmasını ibtidai ov-sunculuqla əlaqədar, bəzilərini dini ayrı mərasimlərinin keçirilməsi ilə əlaqədar meydana gəldiyini göstərir. Onlara görə Qobustan müvəqqəti ov yeri olmuş, şəkillər isə vaxtaşırı bu yerləə ova gəlmiş ovcular tərəfindən çəkilmişdir.

Söz yox ki, qədim qayaüstü təsvirlər müəyyən bir dövr üçün onu yaradanların dini baxışlarını da əks etdirir. Bəlkə ov-sunculuq məqsədi ilə çəkilmiş rəsmlər də əks deyil. Lakin bizim tədqiqatların nəticələri Qobustanda qayaüstü şəkillərin yaranması köklərini asanlıqla maddi aləmin, ətraf mühitin, gündəlik həyatın əksində, təbənnümündə, onları yaradanların dünya görüşündə axtarmağı tövsiyə edir.

Qədim qayaüstü təsvirlərin ov-sunculuq əməlləri olmasının tələffüzləri hesab edilirlər ki, qayalar üzərində heyvan şəkilləri ovcular tərəfindən ov edəcəyi heyvanı ov-sunculuq, ovun uğurlu olmasını təmin etmək məqsədi ilə çəkilmişdir (29). Guya ovlanmasında tutulan heyvanın çəkilmiş şəkli ətrafında mərasim keçirmək, şəkli hədəfə çevirmək və onu zədələmək (Qobustanda bir çox keçi təsvirlərində belinin kəsilməsi kimi) ovun uğurlu olmasını təmin edirmiş. Əslində bu, ovunda yalnız müvəffəqiyyətə inam yarada bilər. Belə ova gedərkən onun uğurlu olacağına inam lazımdır. İnamsız inkişaf ola bilməz, həyat dayanar. Lakin bizim Qobustanda aparılmış tədqiqatların nəticələri əks fikrə gətirir. Belə ki, mənəvi olaraq ağar göstərilən ov-sunculuq hərəkətləri ovun uğurluluğunu təmin etsəydi, gərək elə bu məqsəddə təsviri çəkilmiş və hətta hədəfə zədələnməmiş heyvanlara daha çox ovlanmış olardı. Deməli, ən çox ovlanmış heyvan maral, öküz və keçi olardı. Doğrudan da bu heyvanların təsviri Qobustan qayalarında ən çoxdur. Onu da qeyd edək ki, Qobustanda yalnız bir daşda (Böyükdaş dağı, yuxarı səki sahəsində 45 №-li daşın şimal üzündə) yay-oxla öküzün ov sahəsi var və Kiçikdaş dağında 58 №-li daşda öküzün tələyə düşməsi sahəsi göstərilir. Bir neçə (təq-tək) daşda keçi ov sayılan səhnələrdə isə keçini süvari nizzə ilə ovlayır (30), yay-oxla keçi ov sahəsi bir dəfə də olsun yoxdur. Maral şəkli lap çoxdur. Süvarinin nizzə ilə, üçüncü yaba ilə, piyadanın

yay-oxla marala ov etmələri səhnələri də, maralların qaçışı və duruşu səhnələri də, real və mütənasib bədənləri, buynuzları olduğu kimi şüxli gözəl sənət əsəri sayılmalı maral şəkilləri də, sxematik maral şəkilləri də çoxdur. Lakin arxeoloji qazıntılar və tədqiqatların nəticələri göstərir ki, Qobustanda maral heç ovlanmayıb, qazıntılardan on mınlarla sümüklə qalıqları içərisində maralın mətbəx sümüyü yoxdur. Öküz və dağ keçisinin sümüyü təq-təkdir. Onların əhlişləşmələrinin sümüyü (sonrakı dövr abidələrində) çoxalır. Qobustanda ən az təsviri olan heyvanlar ceyrən və gurdur, bir də yirticilər. Qazıntılardan maral sümüyü olmadığı halda, dağ keçisi də olsa yirtici (it, canavar, bobir, tülkü və s.) heyvanların sümükləri tapılmışdır. Ən az (təq-tək) təsvir edilmiş ceyrənin sümükləri ən qədim "Qayaarası" düşərgəsində 98%-ə çatır. "Anazağadan" on mindən çox sümüklə qalığının 40%-i ceyrən, 40%-i gur sümüyüdür, bütün qədim düşərgələrdən süiti sümüyü tapılıb, şəkli isə-yalnız "Anazağada" qazıntı ilə aşkara çıxarılmış, 30B №-li daşda bir ədəd heyvan şəkli təxminən süiti ni xatırladır. (Qeyd edək ki, Qobustanda arxeoloji qazıntılardan əldə edilmiş sümüklə qalıqlarının təyinatını Azərbaycan respublikası EA-nın müxbir üzvü, professor paleontoloq mərhum Dəmir Hacıyev aparmışdır). Bütün deyilənlərdən nəticə çıxır ki, Qobustan qayaüstü təsvirləri ov-sunculuq əməlləri kimi deyil, həyatın rəqəb təbənnümü, öküz və keçi totem obyektı, maral şəkilləri gözəllik simvolu kimi qayalara həkk edilmişdir. Öküz və keçi zamanımızda da müqəddəs heyvan, ailənin dolandırıcısı hesab edilir. Maralların gözəlliyi maral adının qızların bu adla çağırılması, sevini öz sevgilisini marala bənzətməklə təbənnüm etməsinə, xalqımızın düşüncəsində həmişə gözəllik simvolu kimi qayışıq. Daha bir məntiq, maralı Qobustanda niyə ovlamayıblar, əlini öküz və keçi kimi niyə yeməyiblər ki, təq-tək də olsa sümükləri qalıydu. Axı, ən çox maral təsviri çəkilmiş sonuncu minilliklərdə Qobustanda maral olmayıb ki, onu ovlasınlar da. Qobustanın əks indiki görkəmi, şoran, səhra, meşəsiz torpaqları göstərir ki, Qobustanda maral yaşamağa soraq olmayıb. Deməli, maral həmişə gözəllik rəmzi, həmişə də totemdir (14-cü şəkil və 2-ci tablo 7-ci şəkil). Qobustan qayaüstü təsvirlərinin kökü ov-sunculuqla deyil, həyatla, həyatı əks etdirməsi, insanların dünyagörüşü ilə bağlıdır.

Qayaüstü təsvirlərin kökünü ov-sunculuqla görənlər, qayaüstü təsvirlərlə yaranmış həyat səhnələrində də ov-sunculuqla əlaqədar olduğunu göstərir. Məsələn, Qobustan qayalarındakı kollektiv rəqs-yallı oyunu sahəsini (15-ci şəkil) dini etiqad rəqs adlandıraraq hesab edirlər ki, bu cür oyunlar böyük ocaq başında günlərlə davam edərmiş ki, ov uğurlu olsun, gəmilərin burnuna güncə təsviri çəkilmiş ki, yağmurlu-dumanlı havada güncə çixsin, fırtına olmasın. Əlbəttə, birinci halda axır noticidə monaca döğruluq görünür, lakin əsl səbəb yox, qondarma səbəb əsas götürülür. Bəli, birinci halda güya yallı oynamaqla ovun uğurlu olması təmin olunur. Lakin oyanğındıma, günlərlə oynandığında görə, yox. Beləliklə, ov heyvanı gəlib ovçunun qabağında dayanmayacağı ki, bütün günü oynamınsınız, buna haqqımız var?

"Yallı" yemək mənasında işlədilər "yal" sözündəndir. Hazırda Vətənimizdə oynanan Azərbaycan xalq rəqs "yallı"nu yel babalarımız birinci olaraq daş dövründə oynamışlar. İbtidai insanlar "yal" (yemək) əldə etmək üçün ovda müvəffəqiyyət qazanmalı idi. Lakin onların silahı çaxmaqdaş qələblərindən düzəldilmiş kiçik daş alətlərdən, ağac dəyənəkdən, ucuna daş ucluq bərkidilmiş nizzə və ən yaxşı halda sadə və gücsüz (yeni ixtira olunmuş) yay-oxdan ibarət idi. Ovlanmalı heyvan, ov obyektı isə Qobustan qayaları üzərində təsvir edilmiş iti

qaçan gurlar, ceyranlar, vəhşi öküz və qabanlar, dağkeçiləri və s. idi. Bu heyvanları göstərən daş abidələr olmağa hər bir ibtidai ovçu təklidə aciz idi. O təklidə hər hansı göstərilən vəhşi heyvanı yarasala da tuta bilməzdi. Bunun üçün ovçuların ovusun marasimi keçirməsi yox, qəbilənin ovçu üzvlərinin "yalılı" oyununun qanununa uyğun bir adam kimi ahəngdar hərəkət etməsi, eyni anda ova zərər endirməyi bacarması, bütün günü ov dalınca qaçmağa dözümlü və güclü olması lazım idi. Bütün bu hərəkət və vərdisləri onlar boş vaxtlarında "yalılı" oynamaq kimi məşqlə əldə edirdilər. Lakin doğrudan da ovun uğurlu olması üçün kollektiv, ahəngdar, müntəzəm oyun lazım idi ki, qəbilənin ovçu üzvlərinin ayaqları bütün günü ov dalınca qaçmağa dözümlü (məhkəm) olsun, o zamanı üzvlərin bir adam kimi (oyundakı kimi) hərəkət etmək vərdisi, güclü heyvana ovçuların eyni anda zərbə vura biləcəyi vərdisi və s. mənimssinlər, ovun uğurlu olmasının təmin etsinlər.

İkinci halda, gəmilərin burnunda günəş çəkməklə fırtınalı-dumanlı gündə günəş çıxmaq. Bizim qobustanlı bəbalarımız o qədər ağılsız deyildilər ki, fırtınalı gündə gəminin burnuna günəş çəkiş dənizə çıxınsınlar. Əksinə, günəş qədim qobustanlılar üçün də, bütün canlılar üçün olduğu kimi, həyat mənbəyi-hərəkət və əlahət idi. Onlar günəşə pərəstis edirdilər, gəmilərinin burnunda günəşi həmişə özləri ilə hesab edərkən, həmişə gəminin qabağında günəş simvolunu əsl günəşə tərəf çevirməklə səhərlər Xəzər dənizinin qərb sahilindən (Qobustandan) günəşə, şərqə tərəf üzür və əsl günəşə bərabər dənizdə fırtınalı axşam yeno günəşə tərəf qərb sahilə qayıdırırlar.

6. Qobustanda və ümumən qədim qayaüstü təsvirlərin dövrünün daşqışqışdırılması qayaüstü təsvirlərin tədqiqi ilə məşğul olan tədqiqatçılar üçün böyük problemdir. Axı, qayalar üzərində təsvir edilmiş insanın da, hər hansı heyvanın da siması minilliklər boyu dəyişmiş, öküz öküz kimi, keçi keçi kimi təsvir olunur və s. Dəyişən yalnız onların çəkilmə dast-xətidir ki, onu da arxeoloji qəzıntılardan nəticələr olmadan, hansı dövrün maddi-mədəniyyət qalıqları ilə yaşlı olmasını bilmədən müəyyən edə bilməyəcəkdir çətinidir. Belə ki, əgər tarix boyu təsərrüfat sahələrinin inkişafı, əmək alətlərinin, silahların, məişət avadanlığının, bəzək əşyalarının kimi maddi arxeoloji qalıqların sadədən təkmilləşməsi inkişafın nəzərə alsaq, ən real təsvir olunmuş obyektlərin dövrü daha cavan sayılmalıdır. Qobustanda isə çox vaxt bunun əksini görürük. Qobustanda ən real və proporsional təsvirlər daha qədimdir, sxematik və xətlərlə verilmiş şərti rəsmlər isə daha gec çəkilib. Bunun səbəbi isə dövrün tələbi-insanın əmək fəaliyyətinin, dünyagörüşünün, dini etiqadlarının tələbindən irəli gəlir və hər dövürün abidə kompleksi özünə onun tarixi dövrləri üzrə xüsusi dast-xəti yaranır. Bu və ya başqa dast-xətin hansı dövrdə yaranması, dövrünün daşqışqışması isə arxeoloji materiallara-maddi qalıqlara əsaslandıqda həqiqətə daha uyğun olur.

Qobustanda arxeoloji qəzıntılarla qədim düşərgələr və kurqanlardan, yuxarıda qeyd etdiyimiz daşlar üzərində tapılan şəkillər qayaüstü təsvirlərin dövrünün daşqışqışdırılmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, daş dövrü yaşayış yerindən tapılmış qədim təsvir tiplərini tutu və daha sonrakı yaşayış yeri və qəbir abidələrinin daşında görürük və əksinə. Bu, qayaüstü təsvirlərin dövrünün daşqışqışdırılması işinə kömək edir.

7. Qobustanın qədim qayaüstü təsvirləri kollektivliyinin mövzusu və onların böyük tarixi dövrü əhatə etməsi haqqında Qobustanda aparılmış arxeoloji

qəzıntı və tədqiqatların nəticələrindən az-çox danışdıq. Bəs Qobustanın qədim qayaüstü təsvirləri mədəniyyətini yaratmış, yuxarıda adları çəkilən və qəzıntı aparmağa öyrəndiyimiz, daş dövrü düşərgələri və sonrakı dövrlərin yaşayış yerlidən məskən salıb yaşayış qədim qobustanlılar kimlərdir? Hazırda öz dili, müsiqisi, mətbəxi və qədim adət-onamalı və s. ilə başqa qonşu xalqlar arasında seçilən, müasir azərbaycanlılar qədim qobustanlıların varisləridirmi?

Mən tarixçi arxeoloqam, azərbaycanlıyam. Qobustan abidələrinin arxeoloji tədqiqi ilə məşğulam. Azərbaycan xalqının etnoqenezi məsələsi ilə birbaşa məşğul deyiləm, dilçiyə deyiləm. Lakin mən Qobustanda apardığım arxeoloji qəzıntılardan nəticələr və oxuyub tanış olduğum ədəbiyyat məlumatları əsasında onları öz şəxsi məntiqimdən keçirməklə, bu məsələ haqda öz fikir və mülahizələrimi söyləyə bilərəm. Onlar aşağıdakılardır.

1. Qobustanda məzolitın sonu və neolit dövrlərinə - er. əvvəlki VIII minilliyin sonu və VI minilliyin sonuna aid "Fıruz" və "Kənz" düşərgələrində iki daş dövrü qəbri və quru yaxın tunc dövrü kurqanı açılıb öyrənilmişdir. "Fıruz" düşərgəsində açılmış qəbir bizi maraqlandıran sualların cavabı üçün xüsusilə maraqlıdır. Bu kollektiv qəbirdə on nəfər yaşlı və bir nəfər yaşlı qəbz dəfın olmuşdur. Qəbirdə skeletlər çaydaşından, sümükdən, qabınım qılınc dişləri (2 ədəd) və başqa heyvan dişləridən əməslərə (talismanlar) (16-ci şəkil), balıq toru toxumaq və dayaz sularında balıq vurmaq üçün sümükdən hazırlanmış abidələr, çaxmaqdaşı lövhələri və çaydaşından abidələr müəyyən olunmuşdur. Qəbirdə skeletlər çox pis saxlanmış olduğundan qəbir açılan kimi, qəzıntı dayandırılıb, qəzıntının gedişində iştirak etmək üçün antropoloq, Tarix İnstitutunun baş elmi işçisi, o vaxt elmlər namizədi, sonra elmlər doktoru, hazırda dünyasını dəyişmiş morhum R.M. Qasımova qəzıntıya daxət olunmuş, qəbir onun nəzarəti altında, eksi-pedişiyatın elmi işçilərinin bığcaq və fırçası ilə qəzəlib təmizlənmiş, skeletlərdən qafa sümüklərinin antropoloji ölçüləri yerində qəbz ölətilib götürülmüş, fotosu çəkilmişdir. Antropoloji qalıqların tədqiqi göstərmişdir ki, "Fıruz" düşərgəsində açılmış qəbirdəki insan qalıqları Azərbaycanda Home Sapiens-in qəbzidir (31, səh.13). Qəbir əradən əvvəlki VIII-minilliyin sonu, VII-minilliyin əvvəlində aiddir. Bu qəbirdə Azərbaycan xalqına xas olan qafah adamlar dəfın olmuşlar (32). Son nəticə olaraq, Rəbiyyə xanım Qasımova Qobustan materialları əsasında qədim qobustanlıların cənubi avropoidlər qrupuna aid edir (33). "Kənz" düşərgəsində yeni daş dövrünə (neolit) aid tapılmış qadın kəlləsi isə avropoid irqin cənub qoluna-zərif kəllə qapağı ölətilərinin və üzün əninin kiçik olması ilə fərqlənən - qoluna aiddir (31, səh.14).

Rəbiyyə xanım apardığı paleoantropoloji və antropoloji (somatoloji) tədqiqatlar əsasında göstərir ki, Azərbaycan xalqının etnoqenezi haqda məskun olduğu ərazidə çox qədimə, ən azı mis-daş (neolit) dövrünə gedib çıxıb və Azərbaycan ərazisində etnoqenez prosesinin gedişini heç bir yadelli təsiri poza bilməmişdir (31, səh.47).

Qədim türklər paleoantropoloji qalıqlarla təmsil edilməmişlər. Ona görə də onların fiziki tipi elmə məlum deyildir (31, səh.45). Azərbaycan xalqının əsas özüyni təşkil edən Xəzər tipi Zaqafqaziyanın, həmçinin Qafqazın şimal-şərq rayonlarının eneolit dövrünə aid paleoantropoloji qalıqlarında müəyyən edilmişdir. Oduq ki, Xəzər tipinin təmsil etdiyi əhalinin Zaqafqaziyaya gəlmə olmasının sübutu edən heç bir dəlil yoxdur (31, səh.43).

2. Biz hesab edirik ki, hər hansı xalqın və etnik birliyin yaratdığı mədəni dəst-xət, o xalq və etnik qrup yaşadığı, əsrlər, minillər keçsə də itmir, inkişaf edir, kimliyi, mənsəbiyyətini saxlayır, xalqın irsiyyətinə, xalqın geninə keçir. Böyük Azərbaycan ərazisində bu irsiyyətin minillikləri yaşaması arxeoloji materiallarda xüsusi elementlərin inkişafında özünü göstərir. Əgər böyük bir ərazidə tarixi dövrlərdə meydana gəlmiş arxeoloji mədəniyyətlərin göstəricilərində bir mədəniyyətin elementləri dövrə-özdən sonra mədəniyyətin göstəriciləri içərisində qalır və yeni yaranmış mədəniyyətin göstərici elementləri dövrə-özdən sonra yaranan mədəniyyətin göstəriciləri içərisində yaşamaqda davam edirsə, bu fakt, bu ərazidə bütün dövrlər üzrə mədəniyyətlərin yarıdıcısının, o ərazidə yaşayan xalqın yerli və qadim xalq olduğunu göstərir. Bu baxımdan gələn Qobustan qayaüstü təsvirləri mədəniyyəti yaranadıların incəsənət baxımından da Azərilər olmasın göstərən şəhərlərdən birinə dəqiq yetirək.

Qobustanda gəmi çəkəllərinin çoxluğu, qazıntılardan balıqçı toru toxumaq üçün və dayaz sularla balıq vurmaq üçün harpun tipi sümkü aletlər, çaydaşından çoxlu miqdarda balıqçı toru və qarmaq üçün ağırılıq daşları, balıq sümüyü (nərgə balığının bel sümüyü) tapılması qadim Qobustanda əhalinin balıqlılıqda da məşğul olmasını göstərir. Hətta Böyükdaş dağı yuxarı saki kolleksiyasının 104 №-liində iki xətt arasında (xəttin bir ucu balığın ağzına birləşir), İ.M. Cəfərzadənin eramızdan əvvəl VI-V minilliklərdə aid etdiyi balıqçılıq sənəsi, balıq çəkəlləri də var (3) (İ.Cəfərzadə 1973).

Bir balıq ovu sənəsi işə Bakı şəhəri yaxınlığında Şiخ çimərliyində, aşağı hissəsini Xəzər dənizinin dalğaları döyən alçaq qayalıqda qeydə alınmış (34). Bu balıq ovu sənəsi çəkilişi cəhətdən xüsusi məaraqlıdır. Bu sənədə qərba - donizə tərəf məli sal qaya üzərində, uzunlu 10 m, eni 4 m-dən çox sahədə təsvir edilmişdir. Burada təbii görünüşü, çəkilmə texnikası, ölçüsü cəhətdən heç bir oxşarı olmayan, dənizdə balıq ovu sənəsi yarılmışdır. Bu sənədə 3 nəfər balıqçı bir cərgədə, yəqin bir ipi (qayada ipi göstərən xəttin eni 8-10 sm, görünür, balıqçı torunun orta ipini) çəkirlər. İp balıqçıların ikisinin belindən keçir. Onlar ipi əl ilə, üçüncü balıqçı isə ciyni ilə çəkir. Balıqçıların hər üçündə salvar dize qəbər yığılmışdır, bədən yuxarı isə çılpaqlardır. Onlardan biri saqqalıdır, birində cinsi (kişilik) əlaməti verilir, birinin ayaqlarını doniz suyu yuyur. Sonuncunun ayağına yaxın iki qrup paralel xətlərin kəşmişində alınmış çəkəkə - balıqçı toru şəklinin hissəsi qalır. Aşağıda, doniz suyunun döyəcəliyi səviyyədə 9 balıq şəkli çəkilib. Onlar çox real çəkilmis naqqa, nərgə və başqa balıq növlərinin təsviri edir. Balıqlar bir növ hərəkətdə kimi (bədənə görə, quyruğu və üzgeci ilə), özünü təbii kimi pulcuqlarla, baş, bədən, quyruq simmetriyası ilə ehtə real çəkilməmişdir ki, adamı heyran edir. Balıqlardan ikisinin hündürlüyü 3,9 metr, birininki 4,33 metrdir. Balıqçıların hər birinin başı üstündə bir doniz qağayısı uçuş vəziyyətində təsvir edilmişdir. Sənəddən 25 metr şimala işə uzunluğu 175, hündürlüyü 195 sm olan bir dovə şəkli qazılmışdır. Təsvirlərin xətlərini eni 3-5 sm, darlığını 2-3 sm-dir.

Biz hesab edirik ki, bu boyda sahədə göstərilən ölçülərlə simmetrik və olduqca real sənə yaratmağı qadim qobustanlıların irsiyyətini saxlaması novoları çəkmə bilirdilər ki, bu da yerli xalqın min illər ərzində bu ərazidə yaşamağa öz adət-ənənələrini saxlaması, yerli olması notisiçidir.

3. "Firuz" düşərgəsində yaşamış qadim qobustanlılar əsasən balıqlılıqda məşğul olmuşlar. Burada arxeoloji qazıntı zamanı qəbir sahəsindən tapılmış, yu-

xarıda qeyd olunan, arxeoloji materiallardan başqa qəbirin qismən örtüldüyü qaya sahəsində və düşərgədə mədəni tapılmaşın 3 ədəd kiçik daş üzərində qadim gəmi təsvirləri də aşkar edilmişdir ki, Qobustana gəlmiş dünya sayıya Tur Heyerdalın buradakı gəmi təsvirlərinin ən qadim, Qobustanın dünyada gəmiçiliyin birinci ocağı olmasını inandırır.

Qeyd edək ki, T. Heyerdalın "Azerbaican international" jurnalında yazdığı Azərbaycan əlaqları məqaləsində vikiqinlərin birinci kralının ulu babası Azər Odinin qatlamada gəmiçilişində gəmi çəkli Daşqışlaq sahəsindədir (7-ci şəkli). Mən Tur Heyerdala qatlamada gəminin çəkini qayada yox, yalnız slaydda fotosunu göstərib vermişdim. Oxuculara xalqın ki, T. Heyerdalın yazdığı Viking Kral ailəsinin Qafqazdan gətirməsi və Azərbəli yənaş ulu babaları Odinin adının işlənməsi maraqlandıracaq. Bali, Azərbəli kimdir, azərbəliçilərlə doğrudan da qohumluğu varmı? Azərbaycanlıların babaları (soy kökü) kimdir?

1999-cu ilin əvvəlində Tur Heyerdal yazacağı kitabda aydınlıq əldə etmək üçün Statoyl şirkəti vasitəsilə bizə 6 sual ilə müraciət etmişdi. Suallarda: 1) Skandinaviya tarixində əvvəllər Skandinaviya xalqlarının Azərbaycan əlaqləsinin olub-olmadığı; 2) Azərbaycan azərbəli ölkəsi deməkdimi? 3) Azər tək, Azəri cəm halında mıdır? 4) Tarixə qədərki dövrlərdə Skandinaviya ilə əlaqənin olmasını tədqiq edə biləcək yazılı, arxeoloji və ya başqa mənbə varmı? 5) Qobustandakı Roma yazısını kim və nə vaxt yazmışdır? 6) Doğrudurmu ki, gəmiçilik Azərbaycanı əlaqləndirən, təcrid edilmiş dağlı qəbilə yaşamış və özlərini "Azər" adlandırmışlar?

Mən Tur Heyerdalın 1-4 suallarına izahı ilə, məntiqi olaraq məna məlum məlumatlar əsasında cavab yazdım, 5-ci sualı üçüncü isə Qobustan muzeyi üçün hazırladığım Qobustandakı Roma kitabəsi haqda buketlə göndərdim. 6-cı sual isə mən belə cavablandırdım: Azərbaycan xalqı Azəri nəslindəndir. Azəri və Azərbəli Azərbaycan etnoqenezində ilk və əsas rol oynamışlar. Onlardan törəyən miqiyallər, albanlar, atropatenlər və kaspilər Azəri, yəni azərbəliçən dilində danışan azərbəliçilərdir. Onlardan IV sdrədə albanlar xəpərtəstliyi qəbul etmişlər (Suriyadan).

1999-cu ilin may ayında Tur yazacağı kitabının hissələrini yoxlayıb dəqiqləşdirmək üçün yenidən Azərbaycan gəldi və bu barədə topladığı yeni materiallar əsasında vikiqinlərin birinci Kralının ulu babası Azər Odinin romalıların buraya gəlməsi ilə əlaqədar, 84-96-cı illər arasında Qobustandan gətirməsi fikrini mərəzlərdə inandırıcı olaraq geyələndirdi. Heyerdalın bu mülahizəsinə əsasən Azər Odin Qobustandan eramızın I əsrinin axırlarında gedib. Bu qatlamada gəmiçilərin çəkilmə dövrü ilə uyğundur. Heyerdalın qənaətinə görə Roma qoşunlarının Azərbaycan(Qobustana) gəlməsi ilə onların zülmündən qoranan Azər Odin ailəsi ilə, öz torpağını buraxıb, Kəspə, Qara Dəniz, Dnepr çayı və s. keçərək köçüb gətmişdir. Lakin bizdə Azər Odinin niyə köçüb gətirməsi haqda daha yeni bir fikir söyləmək üçün də məlumat var.

1995-ci ildə T. Heyerdalın "Azərbaycan əlaqları" (35) məqaləsi çapdan çıxandan sonra mərhum dilçimiz filologiya elmləri namizədi, BDU-nun türkologiya kafedrasının dosenti Cəfər Cəfərov Heyerdalın məqaləsinin tərcüməsini Azərbaycan qəzetinə (6 iyun 95-ci il) vermiş 18 dekabr 1996-cı il tarixli məktubunda (qeyd edim ki, Cəfər müəllimin məktubu gecikərək çap olunmamış, biz onun əlyazmasını ilə tanış

olmuşuq. Allah Cəfər müəllimə rəhmət eləsin! daha bir səbəb haqda məlumat veririk. O yazır: "Azər Odinin öz qohum aqrabası ilə Qafqazdan köçüb gəlməsinin səbəbi çox müxtəlif ola bilər. IXsr tarixçisi Əlİstəxi xəbər verir ki, ərəblər Araz şərifi rayonlarda yaşayan Əzərləri qılncdan keçirdib, bütövlüklə məhv etdi. Ehtimal ki, Azər Odinin vətənlərindən köçüb gətməsi səbəblərindən biri də onlara qarşı olan zülmkarlıqlar olmuşdur". Beləliklə, bir məsələnin səbəbi iki izah alır—Roma qoşunlarının I əsrdə və ya ərəblərin VII əsrdə Qobustana gəlməsi. Birinci halda Azər Odinin qatılma bükülən gəmiyə gəlməsi və gəminin tarixi bu fikrə aydınlıq gətirir. İkinci halda Azər Odinin qatılan gəmiyə gəlməsi VII əsrdə düşməlidir. Əlbəttə, əsrin əvvəlində mövcud olan qatlama gəmilər VII əsrdə qədər və daha sonrayadək də istifadə edilirdi. Bu cür izahatda Tur Heyerdalın "Nedelya qəzetinin 14 may 1999-cu il nömrəsində "Norveçdə Azərbaycanlılar hakimiyyət" məsələsində apardıqı və Azər Odindən başlayaraq 31 Kralın hakimiyyəti dövrünün Aser Odinin köçməsinin əsrin əvvəlinə qatılması haqqdakı hesablaması düz gəlmir. Əgər Aser Odin romalıların gəlməsi ilə I əsrin sonunda - 90-cı illərdə köçüb və Skandinaviya krallarındən birincisində və 31 Kral hakimiyyəti 1830-cu il qədər davam edərsə onda hər bir Kralın hakimiyyət dövrü, Turun dediyi kimi, orta hesabla 25 il olarsa, 31 Kralın hakimiyyət dövrü cəmi 775-deyək, lap 800 il edər. Onda 1830-dan bunu çıxsaq bu tarix Azərbaycanda ərəblərin hakimiyyəti dövrünə düşər. İkincisi, Qobustanda qatılan gəmi şəkillərinin əsrin əvvəllərində çəkilməsi heç də o demək deyil ki, sonralar ondan istifadə olunmayıb. Axı, mən hələ 1981-ci ildə Turu qatılma gəmi şəkillərini göstərmiş dövrü haqda izahat verərkən o, bu tip gəmilərdən zamanımızda da Mesopotamiyada istifadə edildiyini söyləmişdi.

Bu məsələdə Azər Odinin şərqi Zaqafqaziyan qatlama gəmiyə köçməsinin səbəbi onun ailəsi ilə birlikdə zülməndən qaçması ilə bağlıdırsa, mən bunun səbəbini romalıların gəlməsi ilə yox, ərəblərin gəlməsi və bütörsə əhalini qılncdan keçirməsi ilə izah edirəm. Mən 35 ildə diametri 100 kilometrədən çox olan böyük Qobustan ərazisində (Kaspi dənizindən Şamaxı rayonundaq, şimaldan Sumqayıtdan cənubda Pirsatçıyı və Hacıqabul şəhərinə qədər olan ərazidə) Böyükdağ dağının etəyindəki Roma qoşunlarını I əsrin 84-96-cı illər arasında burada olmasını göstərən kitabədən başqa romalıların heç bir izinə, qalına rast gəlməmişəm. Tur Heyerdala verdiyim Qobustanda Roma kitabəsi haqda bəkləməyə də qeyd etmişəm ki, romalıların Qobustana və yöstüldü, ya da az müddətə olmuşlar. Deməli, Qobustanda uzun müddət qalmayıblar. Belə olduqda da, onlar yerli əhalidən ərzaq, su və s. alsalar da, onlar üçün daimi qorxu yarada bilməzdilər. Ərəblər isə VII əsrdən başlayaraq Böyük Qobustan ərazisi və qonşu rayonlarda (Aşerəndə, Şamaxı zonasında, Xanaqah-Hacıqabul zonasında, Salyan, Lənkəran və s. ərazilərdə) yerli, bütörsə dini ilə yaşayan əhalini qismən qılncdan keçirməklə təlləhləşməyə təhrək etmiş, bu ərazilərdə şimal köçürələrinə qarşı ərəblər üçün yaşayış yerləri yaratmış, dini məbaddır, "Ocaq" lar təşkil etmiş, xalqı itaətə saxlamışdır. Onların bu fəaliyyətini Azərbaycanda dini yerlərin - məsələn pirlərinin, şahid qəbiristanlıqlarının və s. çoxluğu da göstərir. Vaxtilə ərəblərin məskən saldıqları yaşayış yerlərinin adında indiyədək "ərəb" sözü qalmışdır. Onlar özələrin indi də ərəb adlandırılır və bunlar antropoloji cəhətdən başqalardan fərqlənirlər. Bunların dövlətlik peşəsi səhra əhalisindən, daha doğrusu, Ərəbistan yarımadası əhalisindən qalmışdır (36). Hazırda

Ərəbistan Azərbaycanca köçüb gəlmiş və burada yaşamağa başlamış ərəblər yerli xalqın içərisində ariyib gəlməmişdir (37).

İndiyə qədər adında Ərəb sözüni saxlamış, ərəblər yerləşdirilmiş (Ərəblər, Ərəbəqdim, Ərəbəşaqı, Ərəbəqubalı, Ərəbədhəna, Ərəb Hacı, Ərəbxana və s. kimi) kəndlərin çoxluğu və yayıldığı ərazinin böyüklüyü, şərqi Azərbaycanda ərəblər gəlməyə qədər birəlləhləşmənin olmaması yerli bütörsə əhalinin ərəb istiləclərindən nə əzab çəkmələrinin təsəvvür etməyə imkan verir. Bu sərəitdə Azər Odinin ailəsinə götürüldü gəmi ilə bu yerlərdən köçüb gəlməsi təbii hal sayıla bilər. Azər Odinin isə əsrlərdən olması üçün onun eranın əvvəllərindən, birinci əsrin axırlarında və ya ərəblərin təzyiği altında köçməsi onu Azərlikdən çıxarmır.

Azər Odinin qatlama gəmiyə Skandinaviyaya gətməsi və saqda bu haqda məlumat, T. Heyerdalın yazdığına görə, əfsanə kimi qələmə verilir. Lakin atalar misalidir: "Yanmayan yerdən tüstü çıxmaz".

Bəli, saqanı yazanlar hərdən bəklədirlər ki, Odinin gəldiyi Əzərlər torpağı şərqi Azərbaycanda, Xəzər dənizi sahilindədir və orada Əzərlər deyilən xalq yaşayırdı. Deməli, məntiqi olaraq saqda dəf yazılıb, Azər Odin əsrlərin nümayəndəsidir, Skandinaviyaya şərqi Azərbaycandan gedib. Onu da qeyd edim ki, səxson mənim öz müşahidəmə görə norveçlər Azərbaycanın qərb rayonlarında təsadüf edilən göyçöz, sarışın, hündürböy, qıymətli albanların qalıqlarına oxşarlıq və yaxınlıq təşkil edirlər.

AZƏRBAYCANLILARIN SOYKÖKÜ HAQQINDA

Son illər bəzi ziyalı azərbaycanlıların (tarixçi, dilçi və b.) özələrin dilində türk olmamışız haqda bəyatlər söyləyər, oğuzlar bizim bəbalarmız kimi qələmə verilir, Kitabı Dədə Qorquda istinad edilir və guya əzərlərin etnoqenezinin izahında oğuzlar əsas rol oynadıqı təbliğ edilir. Nəcə olur ki, bəbaları eramızdan əvvəlki XVIII minillikdən başlayaraq məzəli, neolit, eneolit, ilk tunc (Kür-Araz) dövrü, Qobustan qədim qayaüstü təsvirlər mədəniyyətlərini, tunc dövrünün Kocalı-Gədsəy mədəniyyətini, Naxçıvanda boyalı qablar və s. kimi ümumi dəst-xətlə bir-birini tamamlayan mədəniyyətləri yaradan xalqın, azərbaycanlıların-albanların, miyalyalıların, xəzərlərin, atropənlərin bəbaları IX-X əsrlərdə Orta Asiyaya yaranmış, X-XI əsrin əvvəllərində Buxara və Xorasana tərəf hərəkət etmiş, 1040-cı ildə Səlcuqların təhrəkliyi ilə Qabaq Asiyamı tutaraq Azərbaycana gəlmiş türk oğuz tayfalarıdır? Məntiqi buna nə cavab vermək olar? Bizcə Azərbaycan xalqının mədəni köklərini öyrənmədən onu hansısa köçəri tayfanın atəyinə bağlamaq qəbahətdir.

Biz-azərbaycanlılar kimik, hansı kökdən yaranmışıq? Azərbaycanlıyıq yoxsa indi ənənə şəklində almış (tez-tez mətbuatda yazılan, radio dağlarında eşidilən, teleekranda gəniş yer verənlər kimi) türklük? Oğuzluq? İndi kimik, keçmişdə kim olmuşuq-Atropaten, miyalyalıların, xəzərlərin, albanların nəvə nəticələri? Azərbaycan dilində danışan azərbaycanlılar yoxsa qoşunlarımızın döyürməni su tökənlərin dediyi kimi hunların, skiflərin, monqolların, farsların, ərəblərin, oğuzların və ya başqa istiləclərin tör-töküntüsüyük? Fikirləşməmək adamı dəhşətə gətirir. Türkdillili xalqların dilləri oxşardır, lakin nə söz ehtiyatı, nə qrammatikası tam eyni deyil, ola da bilməz. Eləcə də, Azərbaycan dilinə yazılmış ölkəmizə basqın edərək az müddətə torpaqlarımızı tutmuş göçəri və istiləclərin (oğuz-türklər, ərəblər, farslar, ruslar) dilləri müyyən (az) təsir göstərsə də (söz-

lar, deyimlər, rəvayətlər şəklində). Onu dəyişdirə bilməmişdir. Dəyişdirən gəlmələri dilin olur. Dilin dəyişməsi, yerli dilin itməsi, gəlmələrin dilinin yayılması xalqın bir hissəsinin əsas kütləsindən ayrı düşməsi ilə, onlara uzun müddətli gündüzlük zülm və yeni dinə itaət tələbi ilə baş verir. (Vaxtı ilə Ermənistan ərazində yaşamış albanlarda olduğu kimi). Axi ermənilər əslində Frakiyadan gələrək, Doçla-Forat çayı boyu yaşamış Ərman tayfalarına qarışıq onların adını mənimsiyib erməni olmuş fraklardır. Sonra onların Ağrı dağı etəklərində məskən salıblar. Yerli albanları özlərinə tabe edib albanların aya inanənlər olmasını qəbul edərkən haylar «aya inanənlər» olmuş, ölkəni də Hayastan adlandırmışlar. Ərəblər Zaqafqaziyyə gəldikdən sonra Hayastan ərazisində yaşayan albanların müsəlmanlaşmış albanlardan aralı düşməsi get-gedə albanların öz dillərini itirib erməniləşməsinə-fraklaşmasına səbəb olmuşdur (38).

Biz azərbaycanlılarıq. Azərbaycanda-azərbayclər yaşayan ölkədə yaşayırıq, azərbayclər, necə ki, elə Özbəkistanda yaşayır özbəklər kimi, Qazaxıstanda yaşayan qazaxlar kimi, Rusiyada yaşayan ruslar, Gürcüstanda yaşayan gürcülər və s. kimi Azərbayclər torpağında, Azərbaycanda yaşayan azərbayclər, dilimiz də azəri dili-Azərbaycan dilidir.

Mənim tədqiqat obyektim Qobustandır, Qobustanda arxeoloji qazıntılar aparmaqla qədim qobustanlıların müasir azərbaycanlılar üçün nə qoyub gətirdiklərini, maddi qalıqlar və qədim qayaüstü təsvirlərinin tədqiqat əsasında, bizə onlar arasındakı qohumluq əlaqələrini, Azərbaycanın qədim sakinlərinin mədəni inkişaf səviyyəsini öyrənməklə məşğulam. Etnogenəzlə əlaqədar tədqiqat aparırıram, dilçiyə də deyiləm. Bir azərbaycanlı və Qobustan abidələrinin tədqiqatçısı kimi bilirəm ki, necə adlanmadığımdan asılı olmayaraq babaları Azıx mağarasından, 15-18 min il əvvəldən Qobustanda yaşamış, indi Türk ələmi adlandırılan böyük ərazidə ən qədim və yerli xalqın nümayəndəsiyəm. Bəli, Sakit okeandan Qara dənizə qədər indi türk adlandırılan torpaqların hər yerində, Mərkəzi Asiyada, Orta Asiyada, Dağıstanda, İranda, Ermənistanda, Gürcüstanda, Türkiyədə qayaüstü təsvirlər var. Lakin Uralda Kap mağarasından sonra ən qədim qayaüstü təsvirlər Qobustandır. Qobustan qayaüstü təsvirlərinin altıdan qədim mərhələsinin səciyyəvi qadın və kişi təsvirlərinin oxşarı göstərilən yerlərdə yoxdur, onların ən qədim qayaüstü təsvirləri Qobustan qayaüstü təsvirlərinin əşya-şeydən 2-ci, 3-cü layları ilə uyğun olur. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan bəşəriyyətin yaranma ocaqlarından biri olduğu kimi Qobustan da göstərilən regionlardakı qədim qayaüstü təsvirlər mədəniyyətini yaranma ocağıdır, onu yaranadılar-qədim qobustanlılar (yuxarıda göstərdiyim kimi) onların nova-noticələri olan azərbaycanlılar regionda ən qədim və yerli xalqdır.

Bəzən mətbuatda, radio və televiziya verilişlərində bizim türk, Azərbaycan (türk), oğuz olduğumuzu, Azərbaycan sözünün coğrafi məhəmm olub, yer adı bildirməsinə ehsandən adam bu cür düşüncələrə "qibət" edir. Məgər Azərbaycanlı olduğumuzu, Azər+bəyən-azərbayclər yaşayan ölkə olmasını, bizim isə burada yaşayan azərbayclər (asərlər) olduğumuzu deyilmə?

Niyyə dəyək ki, ruslar yaşayan Rusiyada xalq ruslar, dilləri rus dili, gürcülər yaşayan Gürcüstanda xalq gürcülər, dili gürcüləri dil və s. olsun, azərbayclər yaşayan Azərbaycanda xalq türk, azəri türkü, oğuz olsun, dili isə Azərsaycan dili yox, türk dili olsun? Biz hesab edirik ki, dilimiz Azərbaycan türkcəsi adlandırılanlara da, bizim türk olduğumuzu sayıqlayanlara da böyük səhv edir, bizi türkünün östəyinə

bəğləmaq istəyirlər. Niyyə bizim dilimiz Azərbaycan türkcəsi adlandırılır, lakin özbəklərin, qazaxların, türkmənlərin dili özbək türkcəsi, qazax türkcəsi, türkmən türkcəsi və ya ukrayna slavyancası, belorus slavyancası deyər heç yerdə rast olunmur.

BDU-nun professoru S. Əliyevovun redaksiyası ilə buraxdığı "Azərbaycan tarixi" kitabında (Bakı-1997-ci il) müəllif o qədər türk sözləri işlədir ki, demək olar, bizi türk olmağa yönlədir. Lakin kitabın 20-ci fəslində dilimizin vaxtı ilə geniş yayılmış dil olmasını etiraf edir və gümə Rusiyanın ekspansiyası dilimizi bəynəlxalq dillikdən çıxarır. Yox, dilimiz indi də Qara dənizdən Hindistana qədər, qədimdə Asər, Az tayfalarının tutduğu ərazilərdə başa düşülür. Axi bu dil bəşəriyyətin yaranma ocaqlarından biri olan Azərbaycanda yaranmış, qədim azərbayclər dilidir. Bəs niyyə dil qrupu kimi azəri dili qrupu yox, türk dili qrupu adlandırılır. Çünki bizim də, Rusiyyə təsiri altında yaşamış başqa xalqların da tarixi və dili ilk olaraq öz siyasi məqsədlərini güdürək bizi türk (tatar) adlandıran rus alimləri tərəfindən öyrənilib. Bəlo olduqda təbii ki, Azərbaycan, Özbəkistanı və s. dövlət kimi tanımayan ruslar onların nə dildə danışmalarına sualına Türk dövlətinin dilində (türk dilinə oxşar dildə) danışsalar, türkdillidirlər deyiblər...

Türk kimdir, oğuz kimdir, azərbayclər (asərlər) kimdir? Bu haqda fikrimizi əsasən dilçi alimlərimiz-filologiyə elmləri namizədi, mərhum C. İ. Cəfərovun, filologiyə elmləri doktoru F.A. Calilovun əsərləri - 1848-ci il "Kavkaz" qəzeti və müxtəlif ensiklopediyə və qəzet məqalələrindən əldə etdiyim məlumatlar əsasında öz məntiqim ilə söyləməyi lazım bilərəm.

Əvvəlcə, bilmək lazımdır ki, Azərbaycan sözü heç kəs tərəfindən, heç bir qorarlə yaradılmayıb. Sözlün mənası da, başqa ölkələrdə də olduğu kimi, xalqın adı ilə "asər" lər yaşayan ərazi mənasını verir. Dildə azərbayclər kimi səslənən asərlərin ən qədim xalq, tayfa olduğunu mənbə saydığımız qədim məlumatlar (təktək sözlərə olsa da) təsdiq edir. Aslar, azlar haqda 1848-ci ilin "Qafqaz" (rus dilində) qəzetində xüsusi hissələrdə (39) deyilir ki, a) "Uzaq əsrlərdə Qafqazda cənubdan şimala və əksinə keçən müxtəlif xalqlar orada müharibələr aparmaqla özlərinə hakimiyyəti və sığınacaq axtarmışlar; b) Kaspi dənizinin şərqi sahilini insansız düzəltdi, buradakı köçərləri nə dövlət bilirdi, nə şahər, onların kəndləri də yoxdur. Qərbi sahilə boyu iri şahər qalıqları, təbii yanan odlar var. Dəniz gəh sahilə çıxır, gəh çəkilir, ölkə öz yerli xüsusiyətlərindən malikdir; v) Qafqaz sözü Koq-Kafq-yanı geniş dağlar tirəsi deməkdir. Korq-Kaepp sə Kaspi dağı. Stra-bon Ertəfosənə əsaslanaraq deyir ki, Qafqaz dağlarını Qafqaz xalqları özləri belə adlandırmışlar. Başqaları isə Qafqaz sözünü azların adı ilə bağlayırlar. Bu xalqın dilində Kqoxq-Azi, qara Azov (Azlar-dağı) deməkdir. Azlar dağı və yaslar dağı sözüne orta əsrlər səyyahları və rus səfərnəmlərinə rast gəlinir.

Məlumdur ki, Azərbaycan xalqı qədim asərlərin törəmələridir. Tərxibi məlumatlarda azərbaycanlıların bir hissəsi olan miyadlılar İran ərazisində yaşadığını görə irəndilli hesab edilə bilər və buna görə də Azərbaycan xalqının dili də İran dili sayılmışdır. Hətta yunan və latın coğraffarının təsvirləri və çin səfərnəmlərində adı çəkilən Girgan azları eramızdan 3 əsr əvvəl Güclü Parfiyyə Monarxiyası yaratmışlar. Qafqaz azları, miyadlılar və parfiyyə azları və ya Dakıyalılar həm dil, həm də fiziki cəhətdən yaxın idilər. Az və Dak qəbilə adıdır. Azların (azərbayclərin) məkanı Hindistanda Qafqaz arası ərazi göstərilir (39).

Qeyd edək ki, bu müyyənləşdirmələrin eramızdan çox qabaqkı asırlarda olması nəticəsidir ki, türk, oğuz qəbilə adına rast gəlirik. Dilçi alim C.Cəfərov "Bəzi dəniz və işarələrini etimoloji izah" (40) məqaləsində istinadlar verərək yazır ki, asları V.Tomson "Mənşəyi məlum olmayan xalq", B.B.Bartold "Qeyri türk", L.N. Qumilyov isə "Sirlə xalq" adlandırmışdır. R.Q. Kuzeyev isə aslar etnonimi haqqda "Altaydan-Urala qədər böyük bir ərazidə də çox məşhur olmuşdur" deyir. Deməli, bu etnonim təkcə Qafqazda deyil, dünyanın bir sıra ölkələrində də yaxşı tanınmışdır (40, səh.29). Tsadüfi deyil ki, Azərbaycan (azəri) xalqının kökünü aslar olması özünü böyük Azərbaycan ərazisindəki etnonimlərdə də göstərir. Bu baxımdan C.Cəfərovun asırlarında As etnoniminin Naxçıvanda Asrı dağı, Asrı kəndi, Asrı tayfası, Asrı çayı, Tumaslı kəndi kimi, Tovuzda Tobas, Cəbrayıl rayonunda Dağ Tumaslı, Çay Tumaslı, Hadrut rayonunda Tağasar (asırların dağı) kimi kənd adı və s. qalıqları göstərilir və bu adların aslarla bağlı olduğunu yaşadığı qeyd olunur (40, səh.31).

Əlavə edək ki, dəyişildiyi və monasində aslar-əzəri etnonimi saxlanmış adlar Azərbaycanda çoxdur. Məsələn, Kəlbəcər rayonunda "Az yurdu" ilk tunc dövrü yaşayış yeri (41), Araz çayı (Əzralar çayı) kimi, "Aza" Azərbaycanda qədim şəhər olub (Culfadan 20 km aralı Gilan çayının sahilində), indi də bu ərazidə Aşağı Aza, Yuxarı Aza kəndləri var. Qədim Azərbaycanda Manna padşahının (eradan əvvəlki VIII əsrin son rübü) adı da Aza, Asa, Aça çarlığıdır (42).

Əlbəttə, dildə işlənən sözləri cürbəcür formalara salmaq, mənə vermək olar. Xüsusən də çox qədimdə işlədilmiş və az qala yaddaşdan silinmiş sözlər. Bəzən dilçi alimlərimiz elə sözlər işlədirlər və elə izahlar verirlər ki, nə deyim... Lakin, onların aqar, ilgək rolu oynayanları da az olmur. Görünür as və az sözləri də bu qəbildəndir.

Sovet hakimiyyəti dövründə 60-cı, 70-ci illərə qədər Azərbaycanlılar yalnız biz sayılırdı - şimalda yaşayınlar, cənubi qardaşlar isə azərbayclər. Sonra bir müddət biz də Azəri xalqı adlandıq, sonra isə, nədənsə və kim tərəfindənsə azərbayclər qadağan edildi. Hazırda Azərbaycanı cənub və şimali hissələrlə bölmə Araz çayının adı Ər - Asırları Ər-Asırlar-Azırlar çayı sözünün dəyişmiş forması deyilməli?

Başqa bir ad-Azix. Azix mağarasının adı haqqında ASE - da göstərilir ki, "Azix" qədim türk dillərində ayı deməkdir (43). Əslində Azix-azırlıq, asırlıq deməkdir. Qeyd edim ki, 1960-cı ildə Azərbaycan EA Tarix İnstitutunun Paleolit ekspedisiyasının üzvü kimi Azix mağarasının tapılması və ilk qazıntısının iştirakçısı olmuşam. Yadımdadır, ekspedisiyanın rəisi, Azix mağarasının tədqiqatçısı mərhum professor M.M.Hüseynovla mən yerli Tuğ, Azox və Salakotın kəndləri əhalisindən mağaranın adını Azix yox, Kaha, Virvan (Orvan) (ermənicə mağara) deyə eşitdik və ümumi arxeoloji qaydaya əsasən mağaranı yaxın kəndin adı ilə "Azox mağarası" adlandırdıq. Sonralar məlum oldu ki, Azox sözü əslində Asix-Azix (azırlıq) sözünün erməniləşdirilmiş formasıdır.

Azox kəndi haqqında XIX əsrə yazmış keşiş M.Barxudaryan yazır ki, "Bu kəndin əhalisinin çox böyük hissəsi 75-80 il bundan qabaq İran Qaradagından köçüb gəlməkdirlər, qəlam yerli əhəldir, torpaqları bir torpaqlarıdır, cəmi 140 evdir və burada 427 kişi, 380 qadın yaşayır. Kəndin şərq tərəfində Orvan adlanan çox darın, qaranlıq, qəni zamanda qorxulu mağara var. Mağarada

qucağında uşaq tutmuş qadın heykəli var. Mağaraya işıqsız və silahsız girmək qorxuludur, ehtiyatlı olmaq lazımdır" (44).

Deməli, XIX əsrin birinci yarısında Türkmənçay müqaviləsindən sonra ermənilərin İrandan Azərbaycana köçürülməsinə qədər Azox kəndinin yerində Azərbaycanlılar yaşayan kənd (Azlar-Aslar kəndi) əhalisi azlar olmuş, özünü Azlar-ix anladılar. Azix adlandırılan Azərbaycan kəndi olmuşdur. Bu kəndin əhalisi (Azlar-yeni aslar) XIX əsrdə ermənilər bu yerlərlə köçürüldəndən sonra sıxışdırılmış, kəndin Azix adı saxlansa da, azix sözü erməni dilinə uyğunlaşdırılaraq azox olmuşdur.

Dilçi alim-professor F.Cəlilovun bir sıra yazıları da kökümüzün asırlardan başlanğına, dilimizin də azəri (azərbaycan dil) olması məsələsinə işıq salır. Onun "Təhrir olunmuş tariximizə adı yeni sənəd" adlı məqaləsi (45) bu baxımdan maraqlıdır. O məqalənin başlığı altında, məqalə haqqında iri hörmətlə haqlı olaraq yazır ki, «Bu sənəd Azəri xalqı, onun yaşadığı dövr və yerlər haqqında, "Azərbaycan" sözünün əsl kökü barədə qəni sözlər deməyə imkan verir». Məqalədə bir çox etnonimlərin asırlarla bağlılığı haqqda (Xəzər/L-X-H-azor-asor; Kaspı-K-As-Pi (Pi-qədim Azərbaycanda tayfa adına qoşulan sonluq), Asur yazılarında Azor bəlgəsi (rayonu, qəzası, mahalı, yaşadığı ərazi C.R) adının Strabondan 7-8 əsr qabaq olması haqqda və bir sıra lazımı məlumatlar var... "Tayfa (boy) adlarının "ər" sözü ilə işlənməsi geniş yayılmış hadisədir, Məsələn Xəzər, Suvar, suvar, atar, qəmar, padar və s. Ona görə də mütəxəssislər düzgün olaraq azor boy adını (etnonimini) az və ər hissələrinə ayırırlar. ... azor, Xəzər və Kaspı sözləri eyni mənşəli olub qədim Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində (bölge rayon mənasında türk sözü olub Azərbaycan dilində bəliq (bölge bəliqi) adlandır, (bax, Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I cild, Bakı-1966, səh.314) yayılan boyların adıdır. ... Müqəddəs kitabımız "Quran" da İbrahim Peyğəmbərin (s.ə.) atası Azor adlanır. ... Azor adı Atropatın yaşadığı dövrdən bir neçə əsr qədirmir və "Azərbaycan" adı azər etnonimindən yaranmışdır. Bizans tarixçisi Feoflikt Simokatta 590-cı ildə Hörmützin başına gələnəri eşidən oğlu Xosrovun qorxudan Azərbaycana qaçdığı haqqda yazır: "Bəliqlə, bu gün bir söz olan Azor adının Azərbaycanda yaşayan yerli əhəlinin birliyini yarada biləcək gücə malik olduğunu da dərk etməliyəm". ... əlimizdə olan tarixi sənəd Azor adının üçmünlüklə yaşından xərk verim" kimi məlumatlar Az-Asor tayfalarının tarixdən çox qabaq olduqlarını təsdiq edir (45).

A.Bakıxanov "Kavkaz" qəzetindəki (39) məqaləsində XIX əsr Azərbaycan əhalisinin yerli qadın tayfalarının törəməli olduğunu və gəlmələrin hamısı Azərbaycan əhalisi içərisində azlıq təşkil etdiklərini təsdiq edir.

Ümumiyyətlə, keçmiş Qara dənizə Hindistan arasında yayılmış azərbayclər (asırlar), azlarla bağlı olan Azərbaycan xalqının türk - oğuz dilinin türk dili (Azərbaycan türkcəsi) olması haqqındakı bəyatiylər xalqımızın keçmiş böhtəndir.

Azərbaycan xalqının kök etibarini ilk kimliyini özənmiş tariximiz qarşısındakı əsas məsələlərdəndir. Bu məsələnin dəqiqləşdirilməsi, xüsusilə, indiki zamanda, tarixi saxtalaşdırmaqla birliyimizi parçalamaya, bizə sahib olmaq istəyənlərə cavab vermək üçün daha vacib və həyatiyədir.

Azərbaycan xalqının ayrıca xalq olduğunu inkar etmək, onu türkləşdirmək, dilini türkdilliyə etmək siyasəti hələ ötən əsrin əvvəllərindən, çar Rusiyası

kimi başqa istilacı dövlətlərin də müxtəlif bəhanələrlə Azərbaycanı saxulmaq, onu özününküləşdirmək siyasəti yeridirdikləri vaxtdan başlamışdır.

Azərbaycan Cümhuriyyəti vaxtında əlifbamız ilk dəfə arab qrafikasından latın qrafikasına keçirilmiş, indiki kimi Türkiyə Respublikasının müdaliyyəti latın formalı qrafika qəbul edilmiş, bəzi hərflərin dilimizdən çıxarılması tələbi səslənmişdir. 30-cu ildə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə xeyli kitab - dərsliklər, o dövrdə yazılmış əsərlər, klassiklərin əsərləri (oxuduqlarımızdan yadımda qalənlərdən Füzuli, Firdovsi, Şota Rustaveli və s.) v. s. çap olundu. 1940-cı ildə məlum siyasətin hökümü ilə əlifbamız (mənim 6,5 dərslə il oxuduğum əlifba) kiritil qrafikası ilə əvəz olundu. Bu əlifba da 1960-cı illərdəkilərlə eynilənə qədər əlifbası oldu. 50 ildə dünya və qonşu xalqlar ədəbiyyatı bu əlifba ilə Azərbaycan dilində çap edildi, bütün yazı işlərimiz bu əlifba ilə aparıldı. Lakin 1990-cı ildən yeni bir siyasət bizi bütün türkdillil xalqlar üçün ümumi olan latın qrafikasına qayıtdı.

Hər hansı dil üçün əlifbanın hərfləri dənmiş dilinə uyğun səslərin yazıda əks olunmaq üçün çəti işarəsidir. Bu işarələrdə də millətə, xalqa xas olan başqa əlamətlər kimi xəlqilik, özününkülük bilinməlidir... Dilçi C. Cəfərov hesab edir ki, "Kiritil əlifbasındakı səslə işarələrinin hamısı qədim Türk (bizə görə ələ azlaları, asrları-C.R.) dənəlidir (46). Biz hesab edirik ki, heç bir gəlmə və ya türk istilası qədim və köklü Azərbaycan (Azəri) dilini türk dilinə çevirməz. Bizə ələ gəlir ki, əlifbamızın tez-tez dəyişdirilməsi, dilimizin türk dilinə, Azərbaycan türkcəsi olmasında israr etmək, özümüzdə türklərin və oğuzların qəhəqləri hesab etmək cəhdləri Azərbaycan xalqı üçün xoşagəlməz sonluqlar yaradır.

Türklər kimdir? Oğuzlar kimdir? Cavab üçün sadəcə olaraq mövcud məlumat kitablarına - Ensiklopediyalara müraciət edək.

Müasir Türklər etnik cəhətdən XI-XIII əsrlərdə, Səlcuqlar dövründə, Kiçik Asiyaya, Orta Asiya və İrandan gəlmiş köçəri türk qəbilələri və yerli Kiçik Asiya əhalisindən ibarətdir (47).

Tarixçi A.Fazil yazır ki, "...Parfiyan və Sasaniyərin dövründə türkdillil etnik qruplar Azərbaycan ərazisindən uzaqda yaşayırdılar. Ona görə də bu dövrdə Azərbaycan ərazisində türkdillil tayfa və qəbilələrin olmasından bəhs etmək düzgün deyildir. Türkdillil tayfalar bu əraziyə ancaq Sasani imperiyası yıxıldıqdan sonra axıb gəlməyə başlamışlar"(37).

Oğuzlar VII əsrin əvvəllərində Türk xaqanlığı tərkibində doqquz oğuz tayfa ittifaqı kimi meydana gəlmişdir. Əsasən Aral gölü hövzəsində yaşayan köçəri maldar tayfa birliyidir. Onlar burada olmuş türk tayfaları ilə qarışmış, XI əsrin əvvəllərində bir hissəsi Səlcuqlarlı İrana, İraqa, Azərbaycana və Anadolu yarımadasına yayılmışdır, 1030 və 1040-cı illərdə Azərbaycana gəlmişlər (48). XI-XII əsrlərdə onlar yerli əhalidən sayca xeyli az idi və onların gəlşi Azərbaycanı da heç cür etnik inkişafını artırması yoxdur davamını poza bilməzdi.

Beləliklə, oğuzlar və türklərin Azərbaycana gəlmə tarixinin eramızdan əvvəl gətirdiyi, əsərlər (əzərlər) haqda məlumatların daha qədimliyi Azərbaycanlıların soykökündə türk-oğuz komponentinin olmasını inkar edir. Bu məsələ ilə əlaqədar söylədiklərimizdən sonra əzərlərin kök etibarilə türk olmasında, oğuz olmasında israr edənlər həttə türklərin də çox qədim zamanlardan Azərbaycan torpağından gedib, sonra yenidən öz vətəninə (səlcuqlar-oğuzlar sifətilə) qayıtmalarını hesab edənlər də axır məqamda türkə üstünlük verirlər.

Bəli, Azərbaycan bəhsəriyyətin yaranma ocaqlarından biridir. Azərbaycanın dan ətraf ərazilərdə onların babaları-əsərlər (əzərlər) yayılmışdır, sonra onlar Orta və Mərkəzi Asiya ərazilərində yerli türklərlə qarışmış, "öz yurduna"- Azərbaycana qayıtmışsa və Azərbaycanlıdır, daha tərtib niyə olsun? Yox, doğrudan da, əgər heç buradan gətməmişdən də türk övlətlərdə da, bas əsərlər, əzəri, Azərbaycan adları haradandı? Əlbəttə, bu kimi suallar çoxxillik xüsusi axtarışlar tələb edir. Gələcəkdə bu istiqamətdə tədqiqatlar aparılmasa, Azərbaycan xalqının əsl kökü, keçmişinin aydınlaşdırılması vacib və artıq günün tələbi məsələsidir.

Biz Qəbustanda qədim qayaüstü təsvirlər barəsində, onları burada 15-20 min ildən çox dövr ərzində yarananlar, Azərbaycan xalqının babaları-əsərlər olmaları haqda arxeoloji tədqiqatlarımızın nəticələrini və məntiqiyyəti əsasən fikir və mülahizələrimizi qısa şəkildə təqdim etdik. Əlbəttə, bu məsələlər haqda geniş, izahlı, bütöv məlumat vermək yazılması böyük vaxt və imkan tələb edən işi həcmli kitablarda mümkündür. Bizim bu kiçik həcmli işdə qarşıya qoyulan məqsəd üçün nəticələrini aşağıdakılardır.

1. Azərbaycan Azx mağarasında aparılmış tədqiqatlara görə dünyada insanın yaranma ocaqlarından biridir.

2. Qəbustan Azərbaycanın qədim mədəniyyət ocağı-ənənə sonuncu 15-20 minillikdə tarixi və qədim incəsənət abidələrinin yaranmasını və inkişafı yollarını əks etdirən "gizgüdüür".

3. Qəbustan abidələri çox böyük bir tarixi dövr ərzində yaranmışdır. Qəbustan-müxtəlif dövr abidələrinin kiçik bir ərazidə saxlanması, qədim qayaüstü təsvirlərin mövzu müxtəlliliyi, kompozisiyalılığı və real çəkiliş cəhətdən analoqu olmayan "Açıq sənətdə muzey" dir. Bu "muzey" qoruğun ərazisində göstərilən bütün tarixi dövrlərə aid məskənləri (düşərgə və yaşayış yerləri), onlarda arxeoloji qazıntıları nəticəsində tapılmış maddi-mədəniyyət qəhəqlərini (təmiz alətlər, silahlar, misqat avadanlığı və bəzək əşyaları) nümunələrini, insan əməli izi kimi saxlanmış hər cür tarixi abidə və sənədləri orijinalda görmək olar.

4. Qəbustanda həyat (hələlik ələ edilmiş maddi dəlillərlə görə) Yuxarı Paleolit dövrünün sonlarında-mezolit (4-cü dövrünün əvvəllərində) başlamış və minillər boyu, eramızın orta əsrlərdə dövrünə qədər davam etmişdir. Daha sonrakı dövrlərdə isə Qəbustandan maldarların mülayim iqlim şəraiti ilə əlaqədar olaraq qışlaq kimi istifadə etmişlər.

5. Qəbustanın qayaüstü təsvirlər kolleksiyasını yaranma səbəbləri dini fantastik uydurmalar və ovşuculuqla deyil, həyatlı, həyatilik inamı ilə bağlıdır. Qəbustanda eradan əvvəlki XVIII-XV minilliklərdə başlayan həyat 15-20 min ildən çox davam etmişdir. Hələ də dövrünün sonlarında bu ərazidə məskən salması ibtidai adamlar ovculuğu və yığılçılıqla məşğul olmuş və sonra heyvanları əhli-ləşdirməyi və əkinçiliyi öyrənməsi, müxtəlif sənət sahələrinə yiyələnməsi, tarixin sonrakı mərhələlərində həyat tərzini keçmiş və bütün bu dövrlər ərzində özünü gördüklərini, düşündüklərini, mədəni səviyyəsinə və həyat yolunun inkişafını əks etdirən abidələri-ibtidai incəsənət əsərlərini, qədim qayaüstü təsvirləri bizə miras qoymuşlar.

6. Qəbustanda "Firuz" və "Kəniyə" də dövrü düşərgələrində aşkar edilmiş qəbirlərdə uyumş adamların kəllə sümüklərinin antropoloji tədqiqat onların müasir Azərbaycanlılarla eyni antropoloji tipə mənsub olduğunu, qədim qəbustanlıların müasir Azərbaycanlıların babaları olduğunu təsdiq etmişdir. Azər-

baycanlılar milyon yarım il bundan əvvəl (Azıx mağarasında Quruçay mədəniyyəti dövründən) Cənubi Qafqazda yaşamağa başlamaqla böyük bir ərazidə Şorq almində ən qədim Qobustan qayaüstü təsvirlər mezolit dövrü mədəniyyətini, ilk tunc dövrünün Kür-Araz mədəniyyətini, tunc dövrünün boyalı qablar, Xocalı-Gədəbəy, Taliş - Muğan, sonrakı dövrlərin Yaloylu təpə, Küp qəbirləri və s. mədəniyyətlərini yaratmış. Azıxdan başqa Mustıye dövründə Tağlar mağarasında (49), Qərbi Azərbaycanda Avey dağında "Daş Salahlı" və Dəmcılı mağaralarında (50), Şıxlı kəndi ətrafında, Ceyrançöldə, Kəçəsgör kəndi yanında açıq paleolit düşüncələrində (51) yaşamışlar. Tarixdə asarlar, azlar adı almış, eyni dilli (azəri) tayfalar və qəbilə birləşmələrindən yaranmış kaspilər, midiyahlılar, atroptenlər və albanların novo-noticələri olan azərbaycanlılar Qafqazda ən qədim yerli xalqdır.

7.Soykökü asarlarla (azərlərlə) bağlı olan, indi türk aləmi adlandırılan ərazilərin qədim qayaüstü təsvirlər mədəniyyətini ilkin yaranma ocağı olan Azərbaycan əhalisini göstərən mədəniyyəti yarandığı dövrdən çox gec Mərkəzi Asiyadan çıxma, tarixi dövrcə azərlərin novo-noticələri ola biləcək türklər-özlər hesab etmək düz deyil, bunlar bizi türkləşdirmə, millətimizi inkar etmə siyasəti ilə bağlı uydurmalarıdır. Abidələrlə zənginliyinə görə bəzən "Yeraltı muzey" adlandırılan Şimali Azərbaycanın ərazisində ilk dəfə aşkara çıxarılmış yeni abidənin oxşarını Azərbaycanın cənub hissələrində və başqa millətlər yaşayan qonşu ərazilərdə tapan bəzi tarixçi və arxeoloqlarımız qədim mədəniyyətimizin də, xalqımızın da yerli yox, kənardan gəlmə olmasına meyil edirlər. Mən onları Kür-Araz mədəniyyəti adı almış ilk tunc dövrü mədəniyyətini yayıldığı Azərbaycan ərazisində (cənubda Urmiya gölü ətrafı, cənubi qərbdə-şərqi Anadolu, qərbdə Ağrı dağı, bütün indiki "Ermanistan" ərazisi və Soğanlığa qədər Gürcüstan ərazisi, şimaldan Buz Çatıqaz dağları, şərqdə Kəspə dənizi) özümüzdə dərk etməyə, özümüzdə qiymət verməklə milli kimliyimizə hörmət etməyə çağırıram.

ŞƏRH

"Qobustan petroqlifləri" əsərinin mövzusa toxunaraq, onunla əlaqədar digər problemlərə nəzər salmamaq olmaz. Qobustanla tanış olduğdan sonra, onlarla minilliyi əks etdirən bu abidənin tarixi əhəmiyyətini, əsl mənada «dünya möcüzəsi» olduğunu, özü də sakkızinci yox, bu ərazidə yaşayın Azərbaycan xalqının və insan sivilizasiyasının tarixini birləşdirən birinci möcüzə olduğunu dərk etməmək mümkün deyil. Bu əsərin məqsədi yalnız bir sıra real faktların skoleistik təsviri deyildir o başqa vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Xalqların və konfessiyaların qarşdırılmasında islam və müqəddəs kitab həmişə kütləvi hücumlara məruz qalıb. Onlar döyüşkən karakter daşıyır, reallığa heç bir əlaqəsi yoxdur və bilmədiklərimizə çox vaxt isə bilərəkdən təhriflərlə doludur. Bu hücumların müəllifləri uydurmalardan chitrasında və qərəzçilikdən öz xoşagəlməz xüsusiyyətlərini digər xalqlara və mədəniyyətlərə aid edirlər.

Yetmiş illik sovet dövrü yararsızlıq kompleksindən ziyəət çoxon (eyni zamanda tarixi və mədəni) bir sıra xalqlara və qəbilələrə özünlən və ümumi tarixin, mədəniyyətin, ərazilərin saxtalaşdırılması ilə məşğul olmaq imkanı verdi. Bəzi xalqlar haqqında əbas yerə deyilməmiş ki, onların tarixi – onların tarixçilərinin xidmətidir.* Eyni zamanda bir çox cənub xalqlarının, Kərpətdən Pamirə qədər, Hindiq və Sakit okeana qədər, moldəvənlərin, ukraynalıların, krım tatarlarının, azərbaycanlıların, Qafqaz və Orta Asiya xalqlarının, tatarların, başqırların, yakutların, kumikların, tuvimlərin və bir çoxlarının tarixi kökləri ört-basdır edilirdi. Şimal xalqları isə karikatura imicinə salınaraq, demək olar ki, sovet adamlarının şüurundan silinmişlər. Peyğəmbərin kəlamında deyilir: «Əgər bir millət in xilrini və millətdən olmayanları hall edirsə, və millətin axirət saati yaxınlaşsın».

XIX əsrin əvvəllərində iki qonşu dövlət tərfindən bölünmüş (həm də azisti) Azərbaycan xalqının da payına düşüb. Bu dövlətlər tərəfindən Azərbaycan xalqının tarixini dəyişmək səyləri edilirdi və edilir. Ötən əsrin 40-cü illərində SSRİ tarixi dərsliklərində belə bir uydurmaya da yol verilmişdir ki, «Azərbaycan xalqı inqilabdən sonra formalaşmışdır». Tariximizin təhrifi cəhdləri digər xalqların nümayəndələri tərəfindən aparılırdı və aparılır. İndi Azərbaycan xalqının yaradıldığı; dil, nədr poeziya və musiqi mədəniyyətinin, memarlığın, tarixin, hətta az olmayan nadir milli mətbəxin və s. mədəni sərvətlərin lap azacaq da olsa öz adlarına çıxmasına cəhd edirlər.

Cəfərqulu Rüstəmovun əsərləri son 10 ildə nəşr olunan bir sıra digər kitablarla yanaşı Azərbaycan və azərbaycanlıların tarixinə aid hər şeyi aydınlaşdıraraq öz yerinə qoyur.

İlk görünüşdə bu fikirlər xalq eposu "Dədə Qorqud" və görkəmli tarixçi Murad Acının son əsərlərində söylənilən türk xalqlarının tarixi ilə ziddiyyət yaradır. (Burada belə bir faktı göstərmək yerinə düşərdi: onlarla və yüzlərlə "alim" bir-biri ilə bəhsə girib fəsiləsiz olaraq öz tarixlərini yazaraq, ümumi sivilizasiyanın inkişafında digər xalqların rolunu nəzərə almırlar, lakin bir ədalətli alim bütün bu uydurmaları inkar edirlər).

Görünür bu ziddiyyətlər onunla əlaqədardır ki, türk xalqlarının kökləri yalnız Altaydan çıxıb bütün Avrasiyaya yayılanlarla bağlıdır. Bu, nisbətən uzaq olmayan epoxadır (lakin bir çox xalqlar üçün bu uzaq keçmiş sayıla bilər), hansı

* (Burada Peyğəmbərin kəlamına istinad etmək yerinə düşərdi: «Ən pis insanlar-pis əmirlərdir», təfsiri-bilərəkdən günah edən adamlar daha xelaşsızlardır).

ki, daim baş verən digər fasiləsiz prosesləri nəzərə alırsınız. Görkəmli alim Lev Nikolayevič Qumilyovun əsərlərində bunlar tam göstərilir və nəhəng insan kütlələrinin yerdəyişməsi fasiləsiz və vaxtaşırı baş verən təbii hadisələri ilə əlaqələndirilir.

Mövzunu davam etdirərək, qeyd etmək olar ki, Avrasiyanın və Amerikanın bütün güşələrində yayılan Altay dağları türklərinin miqrasiyası türk xalqlarının vaxtı ilə daha cənub ərazilərdə yaşayan hissəsinin minilliklərlə çoxsaylı mühacirət olduğu kimi geri miqrasiyası (yəni nəvaxtına artıq Altaya miqrasiya olunmuşlar) da ola bilər. Hər halda 20 min il ərzində fasiləsiz artan Azərbaycanın qaynağı təsvirlərində yeni insan axınının qədim Azərbaycan ərazisinə, o cümlədən Qobustana gəlişini və ya buradan gedişini təsdiqləyən heç bir fasilə, kəskin sıçrayışlar yoxdur.

Son illərin «türklərin yaranması və yayılması» tarixi haqda qəbul olunmuş mistifikasiyanın inkar edən, genetik tədqiqatları da bunun xeyrinədir. Onun qədim zamanlardan bu günə qədər türk xalqlarının yayılmasının nəhəng arealını müəyyənləşdirmişlər, izləri təkcə Avropada və Asiyada yaşayan xalqlarda deyil, həm də Afrika və bütöv Amerikada yaşayan xalqların genetik kodlarında tapmışlar. Belə ki, bir sıra «tarixçilər» üçün uyduurluğu və əlverişli olan, Altay dağlarından miqrasiya anından türklərin planetdə yayılmasının başlanğıcı haqda «fünmi qəbul olunmuş anlayış», mövcud olan faktiki dəlillərə müvafiq deyil və bunları aydınlaşdırır.

Qobustan petroqlifləri azərbaycanlıların qədimliyinin faktiki, yəni, dürüst təsdiqi. Lakin digər dəlillər də mövcuddur.

Məlum olduğu kimi, hər bir xalqın iki mühüm xarakteristikası onun tarixi abidələri və dilidir. Abidələrə gəlincə, bu Qobustanın mövcudluğu və onun Cəfərçulu Rüstəmovun işlərində əks edilmiş tarixi əhəmiyyətidir. Onlar bu ərazidə bütün dövrlər ərzində Azərbaycan xalqının avtoxtonluğu sübut edir.

Azərbaycan dilinə gəlincə, burada da azərbaycan xalqının unikallığı və qədimliyi özünü göstərir. Bu yeganə dilir ki, «insan» sözü yer üzündə ilk insanın adı ilə «Adam» adlanır. Praktiki olaraq bütün xalqların dilində, eposlarında, mif və əfsanələrində planetdə ilk insanın Adam adlandırıldığı göstərilir, yalnız azərbaycan dilində bu ad eyni zamanda «insan» anlayışını bildirir. Azərbaycanlıların işlətdiyi «mən» sözü isə bir sıra müxtəlif variyasiyalarla bir çox xalqların, o cümlədən türk xalqlarının dilində «insan» mənasında işlədilir: «man», «men», «mano», «ben» və s. Bu faktı – başqar tarixinin verdiyi şahadətnaməni inkar etmək çətindir.

Azərbaycan dilində «adam» kimi səslənən «insan» sözünün müəyyənləşməsinə dair demək lazımdır ki, onun yaranması tarixi köklərə malikdir.

Mifologiya üzrə hər bir ensiklopediyada qəribo rəvayətlər mövcuddur. Bunları bilmək və üzərində düşünmək pəis olmazdı. Deyilir ki, İbrahim peyğəmbərə, sonralar quranda «İbrahimin namələri» kimi öz əksini tapan, namə nazil olmuşdur. Onun yaratdığı din isə «Hanif din» idi.

Bir çox yüzilliklər sonra Məhəmməd peyğəmbərin İbrahimin dinini yenidən hərpə edərək müqəddəs kitab Quranda ifadə etməsi tamamilə heyvət doğurur. Göstərilir ki, Qurana əsasən bütün insanlar üçün həqiqi etiqad, **Hanifiliyi təhrif etmiş yəhudilik və xristianlıq deyil, «İbrahimin imanı»**dır. Digər sözlərlə desək,

müsləmanlıq yəhudilik və xristianlıqdan sonra deyil, onlara qədər yaranmış dinin birbaşa davamı və məğzidir.

Biz mifologiyaya yalnız ona görə müraciət etməmişik ki, dinləri və ya onların yaranması ardıcılığı müzakirə edək. Biz göstərmək istəyirik ki, bu cür vəcib (çox mühüm) məsələlərin izahında nə dərəcədə təhriflərə və uydurmalara yol verilib və verilir, nə dərəcədə hər şey təsən insanların şuuruna yeridilib.

Dünya muzeylərində siz dini mövzulara çəkilmiş çoxsaylı şəkillərə rast gələ bilərsiniz, məsələn, qurban verməyə hazırlanan Avram (yəhudilikdə İbrahim belə adlanır). Lakin nə özünü nə yəhudilikdə nə də xristianlıqda bu tarixi hadisəni qeyd edən mərasim və bayram yoxdur. Yəni müxtəlif şəkillər mövcuddur, minlərlədir, amma bayram keçirilmir. 3000 illik tarixi olan bu bayramı bu gün başqa yerlərdə qeyd edirlərmi? Bəli, bu «Qurban bayramı» yalnız İbrahimin ardıcullarına məxsusdur. Məntiq bundadır ki, bu və ya digər tarixi hadisələri mənsub olduğu insanlar sonralar qeyd edirlər. Digər dindarlər bu hadisələr əpostollara aid edirlər. Bu təhriflər nə vaxt və kim tərəfindən həyata keçirilib? Doğrudan da, təəcəbləni deyimi?

Belə ki, təsvir edilir ki, İbrahim peyğəmbər öz oğlu İsmayıl ilə birlikdə *Adam tərəfindən qurulmuş və sonra daşqın nəticəsində dağılmış, vahid Allahın simvolu - Kəbəni bərpa etmişdir, sonralar bu müqəddəs simvolu ziyarət etmək mənasını müəyyənləşdirmişdir*. Burada təəcəblənməyə səbəb vardır. Yəni bunun *bərpası* - müsləman dininin yarandığı rəsmi tarixdən əvvəlki dövrə təsadüf edir!

Vahid Allahın müqəddəs simvolunun ziyarətini tamamlayan böyük və mühüm bayramın - «Qurban bayramı» islamın rəsmi tarixindən çox əvvəlki dövrə təsadüf etməsinə necə başa düşmək olar. Niyə belə həyatı vacib məsələdə birincilik başqalarına verilir?

Nə üçün savadlı ilahiyatçılar olan ərəblər bu haqda susurlar? Niyə islamın yaranma tarixinə görə sonuncu olduğu haqda qəbul olunmuş fikirləri inkar etmirlər? Axı müqəddəs kitabda deyilmir ki, İslam özündən əvvəlki iki dindəki təsvirləri *düzəldib və müəmmələşdirib*, əksinə, qeyd edilir ki, yəhudilik və xristianlıq «İbrahim imanını *təhrif edirlər*». Özündən sonra yaranmışı necə təhrif etmək olar? Niyə dindənəslər İslamın Hanif dininin davamı olduğunu və təkallahlılıq qəbul etmiş ilk din olduğunu isbat etmirlər? Yeni din yaratmış olmaq özünümü?

Bəlkə müqəddəs kitabın arəb bilicilərinin qərbo susmağına səbəb, onun ilk əvvəl başqa dildə yazılması haqda söyləyən fikirlərdir. Yəni Quran ilk dəfə arəb dilində yox türk dilində yazılmışdır və sonralar arəb dilində yenidən hasil edilmişdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, türk dili yüzilliklər boyu həm cənub və şərq ölkələrində, həm də qərb ölkələrində geniş yayılmışdır. Burada Murad Acıının qeyd etdiyi maraqlı və nədənsə axı xatırlanan faktlara müraciət yerinə düşərdi. Məsələn, niyə inkvizisiya XV əsrə kimi türk dilində olan bütün kitabları sisteməli məhv edirdi və yaxud yığirdirdi. Fərz etmək olar ki, bunlar bədi yox, dini kitabları idi. Və ya, hətta «XVII əsrə qədər Rusiyada kilsə ibadətini türk dilində keçirilirdi hansı ki, indi hiyləgərəcəsinə kilsələyən, protobolqar dili əldəndirildi».

Belə bir sual meydana çıxır. Niyə xristian dininin tənziliiyində uğrunda mübarizə aparan inkvizisiya çoxəsrlik arəb ekspansiyasından və bir neçə sələb yürü-

şəndən sonra türk dilində olan kitabları məhv edirdi? XVI əsrdə Vizantiyanın süqutunu türkçülüyün Avropaya təsirinin başlanğıcı saymaq olarmı?

Türk xalqlarının dillərindən bəhs edərkən, qeyd etmək lazımdır ki, müasir tədqimatlara əsasən 40-50 min il əvvəl qalın dünya xalqları dillərinin əsasını təşkil edən prototil yaranmışdır. Sonra bu prototildən tədricən bir neçə əsas qrup ayrılıbmışdır. Onların arasında zaman etibarini ali birinci olan, yaranma tarixi XX-XV minilliyə aid olunan ən çoxsaylı və geniş yayılmışı Altay qrupudur. Avrasiya və Amerikanı əhatə etmiş Altay qrupunu, tarixi salnamələrdə müxtəlif adlar altında tanıyan, Avropaya son kütləvi yerdəyişməsi hunların axını kimi əks olunmuş, türk tayfaları təşkil edir.

Son dərəcə təəcibləyici ki, biz ancaq XIX əsrdə müsəlman adlanmağa başlamışıq! Ondan əvvəl isə İslamın yarandığı vaxtdan 300 illər ərzində biz *həni-filər*. Məhəmməd peyğəmbərin *hərpa etdiyi* dini isə İbrahim peyğəmbərin dövründə olduğu kimi Həniif dini adlanırdı!

İlk dəfə Müqəddəs kitab hansı dildə meydana çıxmış, bu yeni təkəllahlıq dini harada və nə vaxt yaranmışdır? Azərbaycan dilində «adam» sözünün yaranmasına istiqamətlənmiş mifologiya ilə tanışlıq bir çox sualları yaranmasına gətirib çıxarır. Sonrakı tanışlıq bundan heç də az maraqlı deyil.

Məsələn, mifologiyaya görə İbrahimin - çoxallahlıq və bütperəstlikdən imtina edərək vahid dinə gələn insanın atası kim idi? Ədəbiyyatla tanış olsanız, Siz görəcəksiniz ki, İbrahimin atasının adı Azər idi!!! Azərbaycan xalqının özü-özünə verdiyi ad necədir? Bu - "azəri"-dir!

Azər, oğlunun səylərini baxmayaraq öz inamından dönməmişdi, təkəllahlıq qəbul etməyəcək, öz dininə sadiq qalmışdı.

Yeni dini qəbul edəndə "azəri" lər kim idi? Onlar atəspərəst, zərdüşt - bu yerdə yaranan dünyəda birinci dinin tərəfdarları idilər! Əgər tarixi faktlarda daha bir uyğunsuzluğa nəzər alsaq, görürük ki, onlar Hindistanda yox, İranda yox, məhz Azərbaycanı idilər.

Gərçəklik, bütövlükdə kainat və insanın burada tutduğu məqəyyəi haqqında ilk fəlsəfi qavramalardan birini əks etdirən bu dindir. İnsanı onun həyat vəziyyəti olan ruhunun və vücudunun daim təmizlənməsinə yönəldən və bu təmizlənmənin köməyi ilə ətrafı almı dəyişdirən və yer üzündə *xeyrin miqdarının şərini miqdarını* üstələməsinə nail olan bu dindir.

Məhz Abşeronunda bu dinin ən qədim məbədi mövcuddur, XX əsrdə qədərlər öz imanlarını saxlamış indust atəspərəstləri həyatlarının qalın hissəsini başa vurmaq üçün bu məbədə gəlirdilər (bizim dövrdə də onlar bura baş çəkirlər). Əgər baş məbəddə Hindistanda və ya digər yerdə olsaydı, Abşeron ziyarətə ehtiyac qalmazdı.

Harada belə bir yer tapmaq olar ki, od ayaqlarımız altında alovlanınsın. Zərdüştler - yerlilər də, zəvərlər də məhz belə hərəkət edirdilər. Atəşgahda onlar yerə borucuqlar qoyurdular, çıxan qazı yandırurdular və hər birinin dua etmək üçün öz ocağı olurdu.

Lakin Həniif dininin təmürün müxtəlif mənbələrindən qayıdaq və hadisələrin inkişafını aşığıdakı kimi təsvir edək. Bilmək maraqlı olardı ki, ilk 300 illər ərzində Məhəmməd peyğəmbərin bərpa etdiyi din Həniif dini, onun ardıcılıarı biz isə Həniif adlanırdıq. XIX əsrdə müsəlman sözününin tətbiq olunması ilə ərəb dilində

Həniif sözü bütperəst monasını aldı. Bununla da həniif dininin İslamın mənbəyi kimi birinciliyinə bilərəkdən kölgə salındı.

Ali qüvvələrə qiymətdənliyin böyük şəxsiyyət İbrahim yeni biliklər əldə edərək Adamin ucaltdığı vahid Allah simvolu olan Kobeni bərpa etdi və təkəllahlıq qəbul etdi. O ali qüvvələri konkret obrazla - alovla və onun simvolu günəşlə tarənəmən edən, zərdüştlik ideyalarından kənarlaşdı.

Gəlin fikirləşək, çoxallahlıq nədir və təkəllahlıq nədir? Və biz aşkar edirik ki, bu anlayışlar bizim təsəvvürümüzə qarşıdır. Bəzə belə gəlir ki, təkəllahlıq çoxallahlıqla müqayisədə dünyanı görməyi daırdır.

Əslində çoxallahlıq o demək deyil ki, kimsə eyni zamanda müxtəlif allahlara inanır. Bu, o deməkdir ki, hər bir qəbilənin və ya hər bir xalqın öz totemləri, öz müqəddəs heyvanları və s. var idi.

Təkəllahlıq isə o deməkdir ki, kimsə belə bir nəticəyə gəlib ki, bizi hədəf edən hər şey, ali qüvvələrdir, hansı ki qadir və qüdrətlidir, eyni zamanda gözgörməz və duyulmazdır. Yəni təkəllahlıq bizi əhatə edən dünya haqda təsəvvürümüzü əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir. Məhz bu biliklər İbrahimi vermişdi.

O, insanın və onu əhatə edən ətrafın təmizlənməsinə yönəldən zərdüştlik qanunlarını yeni Həniif dininə daxil etdi.

Həqiqətən, biz görürük ki, zərdüştliyin bütün ehkamları "öldürmə", «oğurlama», "aldatma" və s. sonrakı dirlərə daxildir.

Məhz zərdüştlikdə yeni təsəvvürlər və yeni dünya fəlsəfsəsi yarandı - *ölüm-dən sonra həyat, cənnət və cəhənnəm, Qiyamat günü və Axirət günü, beş dəfə gündəlik namaz, təsvirlərin inkarı, nəzir vermək bərcu*. Beş gündəlik namaz və onun hər birindən öncə dostmaz hər zərdüştün mütləq bərcu sayılır. Onlar zərdüştün İlahiyə olan ibadətinin bir hissəsi və sərlə məbəzəzad silahı idi. Xeyri seçərək, hər bir insan Yaradandan müttəfiqinə və təvəzöklər silahına çevrilir.

Hesab olmurdu ki, iki ilkin əkiz və eyni zamanda öz əksləri olan ruhlar var - xeyir və şər, və onlar bizim fikirlərimizdə, sözlərimizdə və əməllərimizdə mövcuddurlar. İnsanın xilası onun fikirlərini, sözlərini və əməllərini cəməndan aslıdır. Zərdüşt hesab edirdi ki, ölüm insanın ruhunu maddi dünyanı tərk etməyə və müəyyən müddətə qeyrəmədi vəziyyəti qayıtmağa məcbur edir, və hər bədənədən ayrılan ruh həyatdakı əməllərinə görə cavabdehdir.

Bütün bu əsas anlayışlar Həniif dininə keçidilər və sonraklar başqa dirlərə də məlum oldu, yəhudilikdə, xristianlıqda və islamda öz yerini tapdılar. Məsələn, zərdüştlik mənbələrindən görüldüyü kimi, yəhudilikdə olan bəzi dini sərlər zərdüştlik kanonları ilə oxşarlıq və onların yəhudiliyə güclü təsirinin sübutudur.

Lakin İbrahim, zərdüştlikdə olan bütün mərasimləri də təkəllahlığa keçirmişdir. Və bu, aydın məntiqəyündür: bizim sivilizasiyanın və əvvəlki sivilizasiyaların bütün nailiyyətləri bizim və eyni zamanda ümumi nailiyyətimizə çevilir. «Ali qüvvələr» haqda danışdıqda, onların bugün bizi verdikləri biliklərin dünün-kənlərə ziddiyyət yaratdığı təsəvvür etmək çətinidir. Daha doğrusu, bəşəriyyət «ali qüvvələr» in verdiyi biliklərə «məüyyən ardıcılıqla», «arıtmaqla» və «korrektivlər»ə yiyələnir.

Göründüyü kimi, zərdüştlikdən bizə keçən nə varsa, olduqca qədim dövrlərə mənsubdur, və «Qobustan» buna əyani sübutdur. Yəşin ki, bu dinin fəlsəfi və mərasimlərinin yaranması və sonrakı inkişafının davranışında möhkəmlənməsi üçün bir çox minilliklər tələb olunurdu (məsələn, qədim yunanlar Zərdüştün ya-

şama dövrünü Troya müharibəsindən 5 min il əvvəl aid edirlər, yəni bizim eradan 8 min il əvvəl). Zərdüştilik onları qəbul etdi, formalaşdırdı və yeniləşdirdi. Məsələn, yeni il bayramı olan «Novruz» fərfəsində dörd çərşənbə axşamı qeyd edilir. Bu günlərdə dörd təbii üstürləri vasitəsi ilə – «od», «su», «torpaq», «hava», özünü-təmizləmə mərasimi yerinə yetirilir.

Onun da ehtimalı çoxdur ki, biz azərbaycanlıların bugün də riayət etdiyimiz bəzi mərasimlər zərdüştilik dövründə də mövcud idi və İbrahim onları Həni-filiyə daxil etmişdir, sonralar isə onların bəzilərini İslam qəbul etmişdir.

Bunlar, zərdüştlüyə əsasən, fiziki və ruhi təmizlənmə mərasimləri ola bilər. Ruhi təmizlənmə mərasimi daha vacib sayılır. «Vücut pəhrizi» olduğu halda «ruhi pəhriz» niyə olmamalıdır – axı bu bilavasitə zərdüştlük ideyalarının davamıdır: ruhi təmizlənmə, təamidlə ciddi, şənliklərdən, musiqidən çəkinmə, hissələrin təmkinliliyi və s. Axı zərdüştlüyün əsas ideyası dünyanı şərddən təmizləmək üçün dayanmadan şəxsi təmizlənmə ilə məşğul olmaqdan ibarətdir. Özündən başlamaq yaxşı olmazdı? Aktual və günün tələbi deyilmi? Özü də bütün dövrlərdə.

Zərdüştlüyə aid ədəbiyyata göstəriləyi kimi, insanın borcu və belə demək olarsa, onun fərdi xilasetmə vasitəsi mərasim və dualardan çox zərdüştlük ilə müəyyən olunmuş *hayat tərzidir*. Şərlə mərasimlərdə əsas alət – «ox» niyyətli fikirlər, «ox» niyyətli sözlər, «ox» niyyətli işlər – dir.

“Oruçluq” və ya “Ramazan” da yer tapmış fiziki təmizlənmə mərasimi, pəhriz mərasimi, yeni təamidlə müvəqqəti imtina, dəyişilmiş şəkildə digər dinlərdə də mövcuddur. Lakin o, dəyişdirilmişdir və onun keçirilməsində ziddiyyətəldir olduğundan, onun tam şəkildə reallaşmasına imkan verilmir. Həqiqətən, təsəvvür edin ki, xalqın oruçluq vaxtı arasında olmuş böyük bir hissəsi, bütün ömrü böyü möhüz bu bayram günlərində özünü məhdudlaşdırmalıdır. Əgər bu hamıya aid olsaydı, yeni mərasim dəim vaxt etibarli ilə hərəkət etsəydi, onda hamı tərəfindən yerinə yetirilərdi. Belə isə ona dini xadimlər və yaşlı adamlar riayət edir. Bu mərasim tələbatın olmaması onun bir daha başqa dindən götürüldüyünə və tarixi köklərə əsaslanmadığına sübutdur.

İslamda isə (əvvəl Həniif dinində, və daha əvvəl zərdüştlükdə), bu adət reallaşmasında demək olar ki, hamı iştirak edir. Ona görə ki, o ay təqvimli ili qeyd edilir (müdkir fikridir) hər il əvvəlki günəş ilinə nisbətən 10 gün irəli keçir: və hər 36 günəş ili ərzində tam illik dövriyyə edir, beləliklə cəmiyyətin bütün üzvləri əhatə edir.

Aydındır ki, İslamda Həniif dininin ənənələrinə riayət edən ikinci bir cərəyan ola bilər ki, bu da onların dünyanı dərkətmə fəlsəfəsində, adət-ənənələrində, müəyyən peyğəmbərlərə itaət etməsində, onların davamçılarının fərqiində öz yerini tapmalı idi. Bu, müəyyən mənada, anlaşılmazlıqlara bu günə qədər də bir sıra sual doğuran faktlar aydınliq görə bilər.

Məsələn, şivə və sünnü məzhəbləri necə yarandı? Müsəlmanların şivələrə və sünnülərə bölünməsi, həqiqətən mənbələrinin göstərdiyi kimi baş vermişdir? Nə üçün şivələr dünyanı müəyyən bir hissəsində cəmləmişlər? Şivələr sünnülər eyni peyğəmbərə itaət edirlərmi? (Biz, şivələri yüzilliklərlə riayət etdiyimiz daha bir hər il keçirilən ictimaiyyət mərasimə toxunmuruq. Bəlkə minilliklərdə?). Yaxud növbəti sual – niyə biz azərbaycanlılarda da və aralarında da peyğəmbərin nəslindən olan seyidlər mövcuddur? Onların peyğəmbərin nəslində olduğunu heç kim şübhə etmir,

amma azərbaycanlıların adı xətti ilə ərəblərin nəslində olduğu kimi din xadimlərinin veridyi izahat hamısı nöysinə tam açıqlanmışdır üçün dikkətdən hissə yaradır. Bəli, onlardan hər biri özünü peyğəmbərin nəslində adlandırır, lakin söhbət gördüyü kimi müxtəlif peyğəmbərlərdən gedir.

Təəssürat yaradır ki, ərəb düşüncələri hər şeyi dəyişdirib. Niyə Müqəddəs kitab ərəb dilindən başqa qədər dillərdə «bela səsənmiş və belə qüvvəyə malik deyil»? Quranın tərcümə olunmasına, onun məksimum yayılmasına, duaların müxtəlif dillərdə oxunmasına sanki son dərəcə böyük maraq olmalıdır. Lakin yox, onlar ısrarlıdır ki, Müqəddəs kitab yalnız ərəb dilində oxunmalıdır, ancaq bu halda dualar qeyri adı xüsusiyyətlərə malikdir, bəli ilahi ilə rəhbətəyi yaradır və bizə müsbət təsir göstərir. Buna şübhə yoxdur. Əmma, ehtimal etmək olar ki, duaların başqa dildə də təsiri bu cür müsbət olardı. Sözlərimizi təsdiqləyən bir də odur ki, hələ zərdüştlükdə, yeni İslamın yaranmasından minillər əvvəl, həmin dəlillər gətirilir – bütün dualar əvəsti dilində oxunmalıdır. Həmin hesab olunurdu ki, sözlərin bu dildə tələffüzü yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyətlərə malik olan xüsusi səs itirəyirlər yaradır!

Nə üçün ərəblər Haqq-təaləni peyğəmbərinin və xilaskarının kim olduğunu təsdiqləyən düstür yaratmışlar? Onlar nədən müdafiə olunurlar, kimi və nəyə inandırılmağa çalışırlar? Və inandırılırlar? Daha kimə bəna iddia edə bilərlər?

Daha bir sual ortaya çıxır. Mifologiyaya əsasən «Qurban bayram» peyğəmbər İbrahima insanın qurban verilməsinə qadağa qoyulması, bunun günah sayılması haqda Haqq-təaladan göndürülən xəbərdarı yadırdı. Bu mühim, əzəmətli, bütün müsəlmanları birləşdirən hadisənin, belə demək olarsa, bu dini yaradan peyğəmbərin bayrağı altında keçirilməsinə necə başa düşmək olar?

Doğrudandı? Yeni dini Azərbaycanca ərəblər gətiriblər? Bəlkə hər şey başqa cür olubmuş?

Biz forz edirik ki, ərəblər passionar dalgada, daha aktiv və təcavüzkar dinlərə tab gətirən ideologiyaya arxalanmalı idilər. Əvvəlcədən bizim ərazidə yayılmış Həniif dini (zərdüştlüyün xüsusiyyətlərinin özində cəmləşdiriləcək) çox yumşaq və passiv olaraq, bu məqsədlərə cavab verirdi. Buna görə də ərəblər daha aktiv, təkmilləşdirilmiş variantı – İslamı yaratmış və onunla silahlanmış bütün dünyanı istilə etmişlər. Təbii olaraq, hər yerdə mümkün olduğu qədər «öz variantlarını» təbiiq edirdilər, və Müqəddəs kitabın əvvəlki mətnlərinə və onların təfsirinə zəruri düzəlişlər etdilər. Bizim ərazini istilə edəcək isə, onun hamını onun yaradıcısı olmalarına inandıraraq və sübut edərkən, bizim ideologiyamıza da «korrektivlər» daxil etdilər.

Biz – azərbaycanlılara gəlincə, heç vaxt və heç kimi istilə etməmiş. Hətta digər xalqlarda mövcud olan güc və fəallıq rəmzi – silahlı atlı bizdə yoxdur. Bizdə heç yerdə at heykəli yoxdur.

Lakin, bizi «istilə» etmək cəhdləri dəfələrlə edilmişdir. Onlar bizi dəyişdirmə? Qubustan və bizim hərəkət tərzimiz, mədəni sərvətimiz və nailiyyətlərimiz göstərir ki, bu istilərlə məntiqi sonluqla başa çatmışdır. Bir olduğumuz kimi qaldıq. Bizim xalqın bütövlükdə özünü inamı kifayət qədər yüksəkdir və o, nə süür səviyyəsində nə də ki aşkar halda heç bir tarixi çatışmazlığa məruz qalmayıbdır. Əksinə, onun əxlaqi və zahiri «qeyri-tənqir» göstərir ki, ona heç kimi və heç nəyi sübut etmək lazım deyil. Halbuki, müəyyən xalqlar və qəbilələr öz ün-

kallığı haqda əfsanələr quraşdırıb yayırlar və fasiləsiz olaraq özlərinə tariflənmək məşğuldurlar, bəziləri isə özlərini həttə «seçmə adamlar» hesab edirlər.

Son iki əsr azərbaycan xalqının tarixində, bəlkə də, fasiləsiz hücumlarla müşayiət olunan on çətin və faciəvi dövrdür.

Üç əsr əvvəl birinci Pyotrin sayı nəticəsində Qafqazda beşinci kolonna yaratmaq üçün bura köçürülən, son iki əsrdə isə kütləvi şəkildə tarixi torpaqlarımıza köçürülən İzdənraq qonşularımız xüsusi canfəşanlıqları ilə seçilmiz. XIX-XX əsrdə bizim "qonşularımız"la münasibətdə baş verənlər tarixi yenilik deyil, bu dəfələrlə təkrar olunmuşdur və bunları bilmək pis olmazdı. Tarixən onlara məxsus ərazilərinin olmaması bunların milli faciəsi olduğundan, bu və ya digər tarixi dövrdə, harda olsalar, bu regionları özlərininki adlandırmağa cəhd göstərirlər. Lakin onlar hər hansı bir ərazidə özgimirlər: nəso gəlirlər, eləcə də gedirlər. Bu, onların alınna yazılmışdır.

Artıq yüz ildən çoxdur ki, planetin hər nöqtəsində onlar "genosid" haqda danışılır. Əslində isə "genosid" adı altında onlara-başqa yerlərdən qovulmuşlara sığıncaq vermək ölkəyə qarşı dəfələrlə satqınlıq göstərmişdir. Çox təəcüblü də olsa, yüz ildən çox yalan dorabına tuşlanan həmin ölkə isə öz ərazisində yaşayan və "xalqın" nümayəndələrinə öz vətəndaşlarına yanaşdığı kimi münasibət göstərilməkdə davam edir.

«Qərb» isə bir sıra tarixi faktlara fikir vermədən siyasi mövqelərə görə də "genosid" haqda təmsilə tərəfdar çıxır.

Maraqlıdır ki, 50-ci illərin ortalarında "genosid" qurbanlarının - 300 min olduğu göstərilirdi. Sonra çoxşübhəli fantaziya bu rəqəmi iki dəfə artırdı, daha sonra 70-ci illərdə bu rəqəm milyona çatdı, bu gün isə onları milyon yarımdan çox olduğu deyilir. Vaxtilə Parisdə erməni terrorist təşkilatı tərəfindən türk səfirliyinin zəbt edilməsini işğaldandıran «Le Monde» qəzetinin müxbiri səl vermişdi: «Onlar o dünyada da (təcrüblər)?»

Onların Azərbaycanda XX əsrin əvvəlində və sonunda törətdikləri əsl genosidi isə bütün dünyə no üfünə görmür və indiyədək görməməkdə davam edir.

Azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vəhşiliklərə baxmayaraq, uyduurlmuş «zənbəkşik» libasını bürünərək, hərəkətlərinə görə onlara heç bir aidiyyəti olmayan xristianlığı özlərinə qalxan edərək, başqa ölkələr və xalqlar arasında yanlış təsəvvür yaratmağa müvəffəq olmuşlar.

Əslində isə zənbəkş vaxtilə onlarla qonşu olmuş və hal-hazırda qonşu olan xalqlardır.

Bilmək lazımdır ki, özləri və öz tarixləri haqqında qoşduqları əfsanələrə baxmayaraq, onlar fiv tayfalarının bir hissəsidir və bir neçə əsr bundan qabaq tayfalararası müharibə nəticəsində Qədim Yunanistan ərazisindən qovulmuşdular, lakin sonra, müəyyən tarixi dövrdə yerləşdikləri coğrafi ərazinin adını mənimsədilər. Müharibə isə (vətəndaş müharibəsi) onlar öz qüdrətini itirən Vətənlərini saraq yüksələn Romaya tərəf keçdiklərinə görə baş vermişdi: tanış vəziyyət deyildi!

Yunanstanın Saloniki şəhərinin muzeyində bütün bunlar yaxşı təqdim olunub. 80-ci illərin sonunda məm həmin müzeyə olarkən yuxarıda söyldəklərin bələdəci qızdan eşitdim. Sonra isə öz növbədə ona aşağıdakıları söyldüm. Tələblik illərində Moskvalı dostum məni Skryabinin muzeyində Stravinskini "Çar Edip" operasını dinləməyə davət etdi. Xorun ilk sözlərdən erməni

dilino müəyyən oxşarlığı eşitdikdə çox təəcübləndim. Mən dostumdan soruşdum ki, onlar hansı dildə oxuyurlar və cavab aldım - "qədim yunan dilində". Mən erməni dilinin bu dilsə oxşarlığını bildirdim. Cavab yenidən - "qədim yunan dilində" oldu. İndi, demək olar ki, 20 il sonra tapmaca aydınlaşıb. Bizi indiki bir ki, kimin dilini və ya dialektini onlar özlərininki kimi qələmə verirlər. Bununla yanaşı heç yerdə deyilmir ki, onların «orijinal yazılar» həbəş xalqından götürülmüş, aydındır ki, heç bir istinad olmadan. Madoniyətlərinin bir hissəsinin başqası tərəfindən mənimsənilməsinə Həbəşistan xalqının no dərcə xəbəxt olduğuna deyə bilmərik (A.S. Puşkinin həbəş olmasını yaddan çıxarmaq lazim deyil).

Onların qeyri orijinallığı bir də ondadır ki, onları qəbul edən ölkəyə qarşı, dərhal tarixi təmsillər uyduuraq, onun ərazisində iddia edirlər. Məsələn, Rusiyana Avropa hissəsinin cənubunda hal-hazırda baş verən buna misal ola bilər. Krasnodar və Stavropolun onların «tarixi vətənləri» olması haqda artıq nəşrlər meydana çıxmışdır. Onlar Özbəkistan ərazisində avtohton olduqları haqda kitab da nəşr ediblər.

Qobustanla bağlı daha bir maraqlı fakt. Hörmətli Cəfərqulu Rüstəmov mərhum Tur Heyerdallda görüşlərinə danışıraq, onun Qobustan qayaüstü təsvirlərini gördükdə reaksiyasını xüsusi qeyd etdi. Görkəmli səyyah bu tarixi abidənin öyrənilməsi olduqca cəlb etmişdi. O hesab edirdi ki, dünyada məşhur qayaüstü təsvirlərin ən ardıcılı, fasiləsizi və dolğunlu bu qayaüstü təsvirlərdir. Bu məqsədlə o, bir neçə dəfə Azərbaycana gəlmişdi. Ona aydın olmuşdu ki, bir çox xalqlar, o cümlədən norveçli qədim epos və saqalardna qeyd olunduğu kimi Skandinaviyaya haradan miqrasiya olunublar. Bu sözləri ondan eşitmək olduqca gözəlməz oldu. Lakin skandinavların Odin allahının əslində Azər-Odin adlandırılması bilmək daha gözəlməz oldu! Görkəmli səyyahın onu tarixi vətəni-Azərbaycana dəfn edilmesini arzularması da heyvət doğurur.

Əvvəlcə məm bunı Cəfərqulu Rüstəmovdan eşitdim, sonra isə Tur Heyerdalın müsahibəsindən oxudum. Bir neçə il bundan əvvəl o, Cəfərqulu Rüstəmovla Azərbaycandan Qobustanın tarixi üzrə bir çox suallara müraciət etmişdi. Skandinavların Azərbaycandan köçməsi haqda kitabın nəşrinə hazırlaşdığını bildirmişdi. Son illər o, bu miqrasiyanın hansı yollarla baş verdiyini araşdırırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, qazıntılardan aparılması, yeni-yeni arxeoloji materialların tapılması Qobustan abidələrinin daha qədim dövrlərə mənsub olduğunu sübut edir. Hər halda, qazıntı işləri bu gün də davam edir. Qeyd etdiyim kimi, onların başlanğıcı bizim eradan (b.e.) əvvəl XX-XVIII minilliyə təsadüf edir. Eyni zamanda, bir sıra cənəbi alimlər, məsələn İtalyan palentoloqu, tarixə qədərki dövrü öyrənmə lətimai mərkəzin direktoru və qayaüstü sənətin ümumdünya arxivinin yaradılması üzrə YUNESKO layihəsinin əlaqələndiricisi, professor Emmanuel Anati Qobustanda aşkar edilmiş qayaüstü şəkillərin bəzi elementlərinin b.e.-dan əvvəl XXX minilliyə aid olduğunu bildirir.

Nəhayət, Qobustan və Abşeronu dair məm artıq bir geofizik kimi, bir neçə söz demək istərdim. Məlumdur ki, Yer qabığının ən üst qatı "çöküntü qatı" adlanır. O, planetin bütün tarixi ərzində yaranmışdır. Bu yerə ənən kosmik toz və yığılan bioloji qalıqlardır. Bu qat alt qatlardan daha "yüngül"dür və daha az sıxlığa malikdir. Bütün planet üzrə bəhtövlükdə bu çöküntü qatının qalınlığı o qədər də böyük deyil, bir neçə kilometr təşkil edir. Qurumun kiçik olmayan bir

hissəsində bu qat tamamilə yoxdur. Halbuki Abşeronda və Qobustanda bu qatın qalınlığı olduqca böyükdür və 12-15 km-ə çatır.

Onlarla müxtəlif geoloji regionlarda apardığımız tədqiqatlar maraqlı faktın aşkarına səbəb olmuşdur. Məlum olmuşdur ki, daha az sıxlığa malik və daha yumşaq olan bu çöküntü qatı yer səthində seysmik səslərin və digər geofiziki sahələrin intensivliyini gücləndirən özünəməxsus rezonator rolu oynayır. Qatın qalınlığı böyük olduqca, geofiziki sahələr daha intensiv olur. Buna görə, yer səslərinin və müvafiq olaraq, digər geofiziki sahələrin səviyyəsi Abşeronda və Qobustanda planetin əksər regionlarında olduğundan onlarla və yüzlərlə dəfə yüksəkdir. Hələ 1911-ci ildə Rusiya seysmologiyasının banisi qraf Qalitsin B.B. dərcələrində «Abşeronda mikroseymlərin qeyri-adi yüksək səviyyəsini» qeyd etmişdir. Və biz, bu ərazidə yaşayanlar, fasiləsiz olaraq güclü təsir sahəsindəyik.

Bu gün hamıya məlumdur ki, atmosferin üst qatlarında və ionosferdə baş verən geofiziki sahələrin dəyişməsi insanın sağlamlığına təsir edir. Daha həssas adamlar ayın əlverişli və əlverişsiz günləri haqda proqnozu izləyirlər. Hamı bilir ki, bu kosmik, necə deyirlər «kosmosdan bizi fiziki sahələrlə sualandıran» təsirlərlə əlaqədardır. Lakin yerin də bizi müxtəlif regionlarda müxtəlif cür sualandırdığını və bunun təsirinin daha güclü və əhəmiyyətli və bizim intellektimizə və həyat tərzimizə təsiri olduğunu çoxu bilmir. Demək olar ki, Lambrozon insanın intellektual qabiliyyətinin coğrafi rayonlaşdırılması haqda ilk fikir söyləyənlərdən biri olmuşdur.

Bəli ki, bir çox tədqiqatçıların Bakı-Dərbənd-Naxçıvan üçbucağını planetin ən qərribə yerlərindən biri hesab etməsi təsadüfi deyil, bu yerlər sivilizasiya, din və peşələrin (məsələn, metallurgiya) ilkin yarandığı məkanlardır. Bu yerlərin əhalisi yüksək intellektual səviyyə ilə fərqlənir. Xüsusilə, bu Xəzərin qərb sahilinin 100 kilometrlik ərazisini - Qobustan və Abşerondan şimala olan ərazini əhatə edir. Burada çöküntü qatının qalınlığı daha böyük olduğundan insanlara təsir edən geofiziki sahələrin səviyyəsi də yüksəkdir. İnsanların yüksək intellekt və temperamentinə də səbəb budur. Milliyyətdən asılı olmayaraq, bu regiondan olanlar həmişə bu keyfiyyətlərinə görə fərqlənir və öz işlərində əhəmiyyətli müvafəqyyətlər əldə edirlər.

Lakin əldə etdiyimiz nəticələrə əsaslanaraq görürük ki, «Təsirlər tendensiyamı gücləndirir». Başqa sözlə (bu effektlərin insan birliyini əlavəsində) insanların təbiət tərəfindən verilmiş genetik xüsusiyyətlərini qat-qat gücləndirir. Bolkə elə buna görə burada insan xüsusiyyətlərinin son dərəcə yüksək «müsbət» cəhətləri ilə yanaşı son dərəcə dərin «mənfi» cəhətləri ilə rastlaşmaq olur...

Bu mənfi cəhətlər bizim üçün qeyri-təbii, əsasən yabançı və ya süni xarakter daşıyır. Onların arasında etələri var ki, xüsusi və ictimai şəhərin güclü deformasiyasından xəbər verir. Bunların ən parlaq ifadəsi son illər hədsiz dərəcədə artmış və heç nə ilə əsaslandırılmamış özünütorif mübtəlalığıdır.

Burada er. əvvəl VI əsrdə yaşamış dahi çin filosofu Lao-Szanın sözlərini sitat götürmək olar: «Kim ki, heç nə bilmir, lakin özünü çoxbilən kimi aparır, deməli o xəstədir».

Bu xəstəlik insanların böyük bir hissəsinin nə intellektual, nə mənəvi və nə də genetik səviyyələrinə uyğun gəlməyən vəziyyətləri tutduğu sovet dövrünün qüsurdur. Lakin, bu yabançı təzahür keçib gedəcək. Hər hansı təbii mühit kimi, Xəzər kimi bizim ərazi də özünütorpaya və özünütorizmizmə qadirdir.

Hər halda, çoxmimillik varlığı ilə Qobustan öz möhkəmliyini və qeyri-adiyyini sübut etmişdir.

«Qobustan Petroqlifləri» nəşrinin müəllifləri, keçmişdə, indi və gələcəkdə özlərinin nəhəng, daşqı və xeyrixah işlərini Azərbaycan xalqının yaratdığı qədim sivilizasiya və mədəniyyət abidəsi olan «Qobustan»-in bərpasına yönəldən tədqiqatçılarla yanaşı, əməyini Azərbaycanın döyrənilməsinə həsr edən bütün tədqiqatçı alimlər - tarixçilər, arxeoloqlar, şərqşünaslar, türkololoqlar, dilçilər, arxitektorlar, sənətsünaslar - kimi bizim cəmiyyətdə xüsusi yer tutmalıdırlar.

İkram Kərimov,
professor, fizika-riyaziyyat elmləri doktoru.

Настоящая книга «Гобустан – очаг древней культуры Азербайджана» открывает публикацию серии работ «Петроглифы Гобустана» крупного азербайджанского исследователя, уважаемого Джафаргулу Намаз оглу Рустамова, посвятившего свою жизнь изучению древнейшего памятника азербайджанского народа – петроглифам Гобустана.

Серия «Петроглифы Гобустана», состоит из четырех томов и шести книг:

Книга I – «Гобустан – очаг древней культуры Азербайджана» дополнена, исправлена и переиздана

Книга II, том I – «Наскальные изображения «Шоугарага и Шыхыга в Гобустане» (40 камней)

Книга III, том II – «Наскальные изображения «Кричдаш» (215 камней)

Книга IV, том III – «Наскальные изображения верхней террасы «Беюкдаш» (230 камней)

Книга V, том III – «Наскальные изображения нижней террасы «Беюкдаш» (400 камней)

Книга VI, том IV – «Наскальные изображения «Чигирдаг – Язылыгатай».

В серии представлены результаты более чем 35 летних научных исследований и археологических раскопок на территории самого древнего исторического памятника азербайджанского народа, создавшегося его древнейшими предками, начиная с XVIII-XV тысячелетия до нашей эры – Гобустан, а также выводы, к которым пришел автор об истории и происхождении этого народа.

В некоторых других регионах мира имеются наскальные изображения, относящиеся к той или иной эпохе цивилизации и даже отдельные периоды в жизни человечества представлены более полно, чем в Гобустане. Но такого, как Гобустан, памятника, охватывающего все исторические веки, нет, он единственный на всей планете.

Данная работа – просветительский и научно-популярный труд, имеющий целью доведение до широкой аудитории многочисленных и разнообразных наскальных изображений, проходивших через все века человеческой цивилизации памятников, созданных азербайджанским народом.

О Гобустане написано, сказано и снято немало. Имеются очень серьезные исследования покойного профессора Джафаргады Исхака Мамедраза оглу, которого Джафаргулу Рустамов считал своим учителем, но столь полного описания памятников Гобустана, которые представлены в настоящей серии, нет и, по-видимому, оно маловероятно в обозримом будущем.

Авторы серии «Петроглифы Гобустана» проделали гигантскую работу, кропотливо и тщательно собирая весь фактический материал. Еще не мало предстоит сделать. Последующие археологические раскопки могут значительно отодвинуть вглубь веков и тысячелетий время зарождения Гобустана. Во всяком случае, раскопки последних лет расширили временные рамки гобустанских петроглифов.

В фундаментальном труде серии «Петроглифы Гобустана», которой авторы посвятили десятки лет своей жизни, воссоздается памятник древней культуры азербайджанского народа – «Гобустан», тем самым определяя достойное место азербайджанского народа в истории цивилизации.

Мы выражаем глубокую благодарность и признательность всем тем, кто принимал и принимает участие в подготовке материалов к публикации серии «Петроглифы Гобустан» – Ализаде А.Н., Исмаиловой Т.Д., Мехтигаде Э.Р., Рагимли М.А., а также Ахмедову Н.А., Алиеву М.М., Алиеву А.Ю., Ахеровой А.Б., Акперовой Э.Б., Беловой Н.А. и многим другим.

Азербайджан – страна, богатая историко-археологическими памятниками, охватывающими все периоды истории человечества с древнейшего каменного века – периода формирования человека (homo sapiens) до сегодняшнего дня.

Анализ каменных орудий труда, найденных во время раскопок в пещере Азыл, древнейшей стоянки в Азербайджане, показал, что уже более миллиона лет тому назад, древнейшие люди жили в долине реки Гуручай, т.е. Азербайджан является одним из очагов происхождения человека (1). Богатство археологических памятников в значительной степени было обусловлено благоприятными климатическими условиями. Азербайджанская земля имела все условия, необходимые для жизни человека – мягкий климат, богатый растительный покров, а также здесь водились стада различных диких животных – объектов охоты (2). Поэтому не вызывает удивления наличие на территории Азербайджана стоянок всех периодов каменного века: остатки крепостей, городов, памятников архитектуры, эпох – неолита, эолита, бронзового, железного и античного периода, а также древние наскальные изображения и т.п. Несмотря на видимость учеными Азербайджан был назван подземным музеем.

Каждый историко-археологический памятник является бесценным произведением, материальным источником для изучения образа жизни и условий проживания, древней культуры и этапов их развития, а также мировоззрения и религиозных представлений наших предков. Один из таких памятников, сохранивших дыхание наших предков, является историко-археологический комплекс в Гобустане.

Гобустан – это географический район диаметром 100 км, расположенный между юго-восточным подножием Кавказских гор и Каспийским морем, изрезанный многочисленными руслами рек и оврагами. Название Гобустан произошло от слова Гобу (овраг, балка), т.е. Гобустан – страна оврагов, место, изобилующее руслами рек. В Гобустане есть скалистые горы, достигающие в высоту 600-700 м, покрытые слоем известняка, тектонические возвышенности, подступы и грязевые вулканы. Климат Гобустана очень сухой, лето здесь жаркое и засушливое, зима – мягкая, среднегодовая температура +12°, +14,5°С. В наши дни растительный покров и животный мир Гобустана обеднел. Природа здесь оживает только после весенних и осенних дождей, когда территория Гобустана зеленеет. Деревья и многолетние кустарники растут в основном между скалами в местах, где их корни могут питаться влагой.

Гобустан – это богатейший историко-археологический комплекс с памятниками культуры от каменного века до средневековья – это тысячи и тысячи наскальных изображений, стоянки первобытных людей, поселений и другие исторические памятники.

Может быть именно по этой причине Гобустан стал местом поклонения ученых, путешественников и любителей истории. О существовании наскальных изображений в научном мире стало известно в 40-х годах XX столетия. Первым исследователем гобустанских памятников был старейший археолог Азербайджана Исхак Мамедраза оглу Джафаргаде. Им были открыты и изучены около 3500 наскальных изображений, чашечных углублений, надписей и

других творений человеческих рук на горах Беюкдаш и Кичикдаш, Джингирдаг-Язылытепе в Гобустане (3).

С 1965 г. исследованиями памятников Гобустана, археологическими раскопками и поисками наскальных изображений занимаются автор этих строк и его супруга, кандидат исторических наук Мурадова Ф.М. (рис 1). В 1967 году в Гобустане на территории гор Беюкдаш (рис. 2), Кичикдаш, Джингирдаг и холма Язылы был создан Гобустанский Государственный историко-художественный заповедник. За 35 лет в Гобустане в более чем двадцати подскальных убежищах и поселениях, а также в более чем сорока курганах, были проведены археологические раскопки, а также выявлены около 300 новых скал и камней с древними рисунками (4).

Результаты проведенных археологических раскопок и научных исследований показали, что памятники Гобустана возникли за большой исторический период в течение 15-20 тысячелетий с конца верхнего палеолита до средневековья и, можно сказать, на протяжении всего этого периода жизнь в Гобустане не прекращалась.

В прославившемся на весь мир историко-археологическом комплексе памятников Гобустана в течение указанного исторического периода, как в зеркале отразились образ жизни, хозяйство, религиозные представления и мировоззрение, искусство и пути развития наших предков. Благодаря насыщенности археологических памятников, с охватом большого отрезка истории, на небольшой территории можно определить этот комплекс как музей под открытым небом. По форме памятники Гобустана можно разделить на две основные группы: 1 - Древние наскальные изображения Гобустана; 2 - Древние стоянки и другие исторические памятники Гобустана.

ДРЕВНИЕ НАСКАЛЬНЫЕ ИЗОБРАЖЕНИЯ ГОБУСТАНА

Значительную роль в изучении древней истории человеческого общества до письменного периода наряду с материально-культурными остатками, добытыми во время археологических раскопок, играют и древние изображения. Такие древние памятники сохранились больше всего на камнях и скалах, встречаются они также на глиняной и металлической посуде, на изделиях из кости. Большое количество наскальных изображений с разнообразием сюжетов превратили их в объект особых археологических исследований. По их результатам написаны десятки научных и научно-популярных книг и сотни статей. Наскальным изображениям посвящены ряд фильмов.

Наскальные изображения как один из архивов, служащих раскрытию тайн истории, известны науке еще с середины XIX века. По способу нанесения наскальные изображения можно разделить на два основных вида: петроглифы (резьба по камню) и палитра (рисование красками). Впервые древний рисунок на камне (петроглиф) был найден К.Г.Реником в 1848 году на берегу Онежского озера (5). А древний цветной рисунок тигры палитры впервые был найден в 70-ые годы XIX века в Испании, недалеко от села Альтамира в Альтамирской пещере (6).

В конце XIX века появляется интерес к наскальным изображениям, как к археологическому материалу и их изучению. Число уже открытых учеными наскальных изображений в виде петроглифов и палитры продолжает расти и в

наши дни. В Азербайджане впервые наскальные изображения были выявлены в Гобустане в 1939 г. (3 и 7), в 1969 году они были обнаружены на Абшеронском полуострове (8), в 1970 году в Кельбаджарском районе (9) и на Гемика в Нахчыване (10), а за последние годы в Карадагском районе Южного Азербайджана (11).

За пределами нашей страны наскальные изображения также были обнаружены на Украине в Каменной Могле (12), Дагестане (13), в Карелии и окрестностях Онежского озера (14), в пещере Кап на Урале (15), в Сибири на Ангаре, Забайкалье, Нижнем Амуре и в окрестности озера Байкал (16), Средней Азии (17), Грузии (18), Армении (19), Монголии (20), во Франции (21), Италии (22), Африке (23), Скандинавии (24) и других странах.

Среди коллекций наскальных изображений, обнаруженных в других странах, по количеству рисунков есть превышающие гобустанские коллекции и наоборот. Среди наскальных изображений, обнаруженных во Франции в пещере Фон-де Гом, в Испании в Альтамире, в пещере Кап на Урале, есть относящиеся к верхнему палеолиту, являющиеся более древними, чем гобустанские. В Африке, Средней Азии, Сибири, Монголии и других местах есть коллекции наскальных изображений, относящиеся к тому же периоду, что и гобустанские, и более поздние. Среди указанных коллекций можно найти подобные гобустанским коллекциям. Однако, если каждое наскальное изображение других коллекций отражает определенный исторический этап и были созданы в определенном тысячелетии, то гобустанские наскальные изображения и другие памятники (древние стоянки и поселения, захоронения и другие археологические и этнографические памятники) отражают бесперывную жизнь в Гобустане на протяжении почти 15-20 тыс. лет от верхнего палеолита до средневековья. Следует отметить, что в гобустанских подскальных стоянках эпохи верхнего палеолита нет традиционных этому периоду изображений мамонта, носорога и африканского страуса.

Датировка наскальных изображений, цель их создания и интерпретация является основной и достаточно трудной задачей, стоящей перед ученым-археологом.

Основной сюжет древних наскальных рисунков Гобустана - это сцены из жизни человека, а также животные. Изображены как мужчины (рис. 3), так и женщины (табл.1), причем эти рисунки часто отражают род занятий человека - охотник, рыбак, всадник, вооруженные люди и без оружия и другие. Силуэты мужчин и женщин изображены ван фас и профиль, как обратный барельеф.

На стенах стоянок человека каменного века изображены в работе и охоте мужчины, а также женщины - как символ продолжительности рода и материнственности очага племени. Следует отметить, что женские изображения являются характерным для наскальных изображений периода конца верхнего палеолита и мезолита. Изображали также старейшины племени в знак уважения к ним и для того, чтобы сохранить его дух и поклоняться его образу после смерти.

И, наконец, это явление зарождением искусства - желанием запечатлеть увиденное: образ, быт, сцену охоты и т.д. Не исключено, что нанося рисунок на скалу, древний художник желал сохранить память о себе или близком ему человеке.

Результаты археологических раскопок, проведенных на самых древних стоянках Гобустана, в "Аназага", "Кяниза", "Гаяларси" и "Джебранлар" доказывают, что территория гор Буюкдаш и Кичикдаш была заселена людьми в конце верхнего палеолита-начале мезолита (XII-XI тыс. до н.э.). Стоянка "Шонгар" на местности Шонгардаз датируется неолитом, наскальные же рисунки Джингирдага – Язылытепе, Шыхтая, а также археологические памятники Абшеронского полуострова относятся к последующим периодам истории – бронзовому и т.д.

Древние изображения женщин в Гобустане – предмет особого изучения. Следует отметить, что самые древние их изображения были запечатлены на стенах каменного века, находившихся на горе Кичикдаш, "Джебранлар" и "Гаяларси", а также на горе Буюкдаш "Аназага" и "Кяниза", причем они имеют много общего с изображениями женщин и женскими статуэтками верхнего палеолита. Нижняя часть женской фигуры, сделанная из местного известняка (табл.2, рис. 3), и найденная на стоянке "Кяниза", повторяет изображения женщины на стоянке "Аназага" на нижней части правой стороны камня № 29 верхней террасы горы Буюкдаш (табл.1, фиг. 1-3, 17, 18). Отдаляясь от указанных стоянок и от эпохи упомянутых рисунков изображения женщин принимают все новые и новые формы, а именно: некоторые женщины, участвующие в охоте, изображены вооруженными наравне с мужчинами (табл. II, фиг.9, 10, 16, 19); а некоторые изображения женщин украшены линиями, напоминающими татуировку, по-видимому символизируют красоту (табл.1, фиг.11-15, 20).

Причину появления женского изображения и женских статуэток многие ученые связывают с магией и считают их символом плодородия и изобилия. По нашему мнению, это связано с тем, что в древних времен первобытный человек считал мать незаменимым существом, истинным "Богом", дающим жизнь индивидууму. Как в Гобустане, так и на других памятниках каменного века, женщина изображена символически. Грудь и бедра показаны в профиль и в анфас выпукло, голова выступает вперед, а рук нет. Ученые объясняют это тем, что женщина изображена как мать и продолжательница рода и изображение женщины с ярко выраженной грудью и бедрами подчеркивает признаки материнства. Поклонение матери, как продолжательнице человеческого рода и ее обожествление можно отнести не только к первобытному строю, оно является закономерным и сегодня.

У человека всегда была любовь к жизни. Даже будучи тяжело больным, когда человек вызывает к смерти при других, он никогда не теряет надежду выздороветь, жить дальше и творить. Наряду с этим, человек знает, что ничто не вечно на земле! Он рождается, живет, стареет и в конце неизбежна смерть. Он не хочет думать как о своей смерти, так и о смерти своих близких – отца с матерью. Даже смерть самых близких людей (отца и матери), несмотря на то, что смерть избавила их от тяжелых страданий, вызывает чувство сожаления. Он даст им жизнь в своих воспоминаниях, дает своим детям их имена, хранит их фотографии в кармане и на стенах своего дома. Мы считаем, что основную причину появления древних наскальных изображений следует искать именно в этом. Исследования в Гобустане, проводимые автором этих строк в течение 35 лет, позволяют согласиться с мнением ученого-археолога из Санкт-Петербурга З. Абрамовой. По ее мнению, это не проявление абстрактной идеи, далекой от

жизни или не собирательный образ, а изображение конкретного человека (25). По нашему мнению, причину разнообразия женских образов нужно искать в религиозных и эстетических требованиях времени создания изображения, и в характере мышления человека того периода.

По-моему, причина создания древних наскальных рисунков как женщин и мужчин, так и других тем в Гобустане связана с указанным обрядом и мировоззрением древних гобустанцев.

Имена и адреса, написанные в наше время на стенах храмов, на сводах тенистых чинар, на скамейках в парках и даже надписи на скалах в Гобустане, сделанные современными туристами, служат источником информации об авторе этих строк, сообщают его имя. Все эту нанесенную информацию можно объяснить как продолжение традиции изображать на скалах в Гобустане уважаемых старейшин племени, родителей, почетного охотника, а также и зверей, на которых охотились наши предки в каменном веке, а позднее – прирученных животных, или сцены из жизни, участником которой был автор рисунка.

Различное исполнение наскальных изображений наряду с требованиями различных исторических периодов зависело и от творческих возможностей древних гобустанцев. Исследования гобустанских наскальных изображений, отражающих пути исторического развития древней культуры и искусства нашего народа, определение даты и целей создания были бы как для изучения образа жизни гобустанцев, так и для раскрытия творческих возможностей древних жителей этой местности.

Палеоискусство (наскальные рисунки, резьба по кости и т.д.) известны в мире с верхнего палеолита. Наскальные изображения в Гобустане в основном выполнены методом резьбы, долбления, потирания, рубки и царапанья. Самые древние изображения в Гобустане – это выдолбленные силуэты мужчин и женщин в виде обратного барельефа. Эти изображения характерны для каменного века Гобустана. Древние рисунки женщин на гобустанских скалах в зависимости от временного периода разнообразны по форме изображения (табл.1). Первый тип символический – фигура вырезана в профиль в виде силуэта. На такого типа женских фигурах грудь очень большая, тело тонкое, ягодицы округлые, тело как-бы наклонено вперед. Этот тип изображения женщины, характерный для верхнего палеолита, был зафиксирован в правой нижней части северной стороны камня № 29 верхней террасы горы Буюкдаш, на камнях №№ 48, 49 и 50 горы Кичикдаш: на камнях №№ 1, 5, 7, 8, 9 коллекции Гаялты и др. (табл.1, типы фигур 1-5, 12, 17-18). Второй тип изображения женщины, в сущности, повторяет первый тип. Женщины здесь тоже полногрудые, широкобедрые, но, в отличие от первого типа нижняя часть ноги от колена резко сужается. Этот тип рисунков (табл.1, фиг. 6-10, 16, 19) относится к мезолиту. Третий тип рисунков появляется в конце каменного века и по виду также похож на I и II типы, но на телах женщины появляются узоры, напоминающие татуировку. Женщину изображают уже не только как продолжательницу рода, но и как символ красоты. Подобное изображение женщины, взяв свое начало с конца каменного века, было продолжено и на последующих исторических периодах: на камне № 2 нижней террасы горы Буюкдаш и на камне № 6 коллекции Гаялты (табл.1, фиг.20, 11 и 12-15). Рисунок быка эпохи неолита, на камне № 10 коллекции "Гаялты" горы Кичикдаш, также украшен волнистыми линиями (табл.2, фиг.2).

Изображения мужчин, также, как и женщины в Гобустане выдолблены на скалах в форме силуэтов. Они изображены широкоплечими, высокими, с выпуклыми икрами ниже колен. Отличительными чертами мужских изображений являются отсутствие груди, невыпуклое бедро, наличие рук и набедренной повязки.

Самые древние рисунки мужчин найдены в большом количестве во время раскопок древних стоянок "Гааярасы" и "Аназага" как над, так и под культурным слоем. Они изображены односторонне с широко расставленными и растопыренными ногами, не вооруженными (без лука и стрел). Более крупные размеры такого типа рисунков мужчин, но уже вооруженных луком и стрелами, встречаются в более позднем периоде - мезолите - эпохе лука и стрел. Их отличительной особенностью являются большие размеры, порой достигающие 127 см в высоту, мужчины на них вооружены луком и стрелами, имеют нависающие набедренные повязки, а у некоторых выражены половые органы выступающей линией или в виде ромба. (Самые древние подобные изображения мужчин, относящиеся к VIII, VIII-VII тыс. до н.э. обнаружены на камнях №№ 23, 29, 38, 39, 85 и др. верхней террасы горы Бююкдаш. Джафарзаде, Гобустан, 1973 г.).

Долго большие выпуклости ног мужчин на древних наскальных изображениях показывают, что это охотники, способные с восхода до заката солнца бегать за добычей. А их набедренная повязка позволяет судить о климате и одежде той эпохи. Мужчины последующих исторических периодов изображены с копьем, мечом, дубинкой, рогаткой и т.п. предметами; в виде всадников, воинов, рыцарей, танцующих в одиночку и коллективно (как танец, подобный национальному азербайджанскому танцу "Яллы").

Наскальные изображения Гобустана подтверждают общепринятую теорию о том, что основным занятием мужчин в доисторический период были охота и рыболовство. Вместе с тем, в Гобустане были обнаружены рисунки женщин, вооруженных луком и стрелами. Однако вряд ли можно утверждать, что женщины наравне с мужчинами занимались охотой, рыболовством или стояли на страже племени. Это было их второстепенным занятием, если в этом была необходимость. Женщины племени занимались собирательством, приготовлением пищи, возможно, выхаживанием выловленных на охоте детенышей зверей, наконец воспитанием детей и были хранительницами очага. Подобный труд женщин заложил основу животноводства и земледелия. Встречающиеся в наши дни среди скал Гобустана ростки многолетней пшеницы, дикой яблони, граната, инжира, виноградной лозы, вишни и других декоративных фруктовых деревьев, свидетельствует о переходе охотничьих и рыболовецких племен региона к скотоводству, земледелию и садоводству и показывает их многотысячелетнее обоснование в Гобустане.

Основное место в Гобустанской коллекции по тематическому разнообразию и численности изображения занимают животные. Здесь можно встретить рисунки всех типов животных, обитавших в Гобустане (и в других регионах) за последние 10-15 тысяч лет. Надо отметить, что изображения животных появились почти одновременно с изображением человека.

Рисунки животных в Гобустане изображают быков, коз, лошадей, оленей, джейранов, кабанов, львов, тигров, волков, лис, собак, кошек и других млекопитающих, а также рыб, птиц, змей, ящериц, черепах, насекомых и т.д.

Самые древние изображения нарисованы максимально реально, пропорционально и симметрично. Можно только восхищаться тому, что сохранившийся даже самый маленький фрагмент рисунка позволяет определить какое животное на нем было изображено. Точное отражение динамики животных (бег, манера стоять) и очертание их тел ясно говорят о глубоком понимании жизни древним художником, знании им повадок и психологии животных.

В Гобустане много рисунков быков. Они изображены на скалах, стоящими в одиночку или пасущимися (пьющими воду) парами, столкнувшимися лоб в лоб, дерущимися (рога в рога), идущими друг за другом, стадами и даже есть рисунки животных, попавших в западню. В основном это дикие быки. Несмотря на то, что ни на одном из этих рисунков быки не изображены запряженными в телегу или навьюченными, нельзя полностью отрицать использование быка как транспортного животного в Гобустане. Так, на рисунке камня № 55 холма Язылы изображена арба явно для быков, на соседнем камне № 12 обнаружено колесо с 6 зубцами, а в раскопках поселения "Бююкдаш" и "Аназага" обнаружены модели колес из глины, относящиеся к бронзовому веку и энеолиту.

На более ранних наскальных рисунках Гобустана иногда изображалась только голова быка, в частности, на стоянках "Гааярасы", "Киязиза", "Окюзлар-2". Кстати это встречается на памятниках палеолита, где изображались быки. Подтверждением же древности их в Гобустане явилось обнаружение в культурном слое стоянки "Гааярасы" каменных ножей поперечным концом типа шателлеррон на одном уровне с изображением только головы быка.

Также, как и у всякого археологического памятника, в наскальных изображениях определенное значение имеет их датировка, цель, интерпретация и способ создания. Реалистичность, симметрия, пропорциональность размеров отдельных частей тела животного на более древних рисунках, выраженность их всего несколькими (для быков четырьмя) линиями дают нам информацию об уровне культуры и технических способностях их авторов. Чтобы оценить способность мастера, нарисовавшего эти рисунки, достаточно обратить внимание на то, что они нарисованы в натуральной величине и на неровной поверхности известняковой скалы. Для этого сначала наносится точками профиль животного (скажем быка), затем точки соединяются и углубляются.

Некоторые рисунки в Гобустане выполнены только шифрованием без долбления и скобления (рис. на камне № 239 нижней террасы горы Бююкдаш). Такие рисунки хорошо сохраняются благодаря хорошей шифровке всего участка.

Еще одним малоиспользуемым (только два рисунка) методом исполнения наскальных изображений в Гобустане было царапание. Причем такой вид изображений шириной линии всего 1-1,5 мм наносился заостренным металлическим предметом. Аналогично по исполнению коллекция наскальных изображений, причем единственная, была найдена в Грузии и датирована переходным периодом от неолита к бронзе (18).

На одном из таких рисунков в Гобустане изображен всадник на лошади, охотящийся при помощи копья. По технике исполнения и сюжету этот рисунок можно отнести к концу бронзового века или античному периоду.

В Гобустане были также обнаружены наскальные изображения, выполненные краской. Подобные рисунки найдены на камнях №№ 24А и 181 верхней террасы горы Бююкдаш.

Причем краска использовалась не только для рисования, но и для разукрашивания уже выполненных наскальных изображений. Остатки такого применения краски были обнаружены внутри изображения животного на камне № 11 коллекции Гаялати на горе Кичикаш. Особый интерес представляет сцена погони пятнистого барса за оленем, сохранившаяся на камне № 24 А (табл. 1, ф. 1), свидетельствующая о достижении высокого мастерства древним "художником" и явно относящаяся к более позднему периоду среди богатейшей гобустанской коллекции наскальных изображений.

Остатки охры (природной краски) были обнаружены во время раскопок стоянок каменного века в Гобустане. Для приготовления краски в охру добавлялся жир и не исключено, что такая краска применялась не только для рисования и разукрашивания наскальных изображений, но и для украшения своего тела.

Малочисленность дошедших до наших дней цветных рисунков в Гобустане вовсе не свидетельствует о случайном обращении к этому методу. Вполне возможно, что, в условиях Гобустана, нарисованные на скалах, под открытым небом цветные рисунки не дошли до наших дней за столь долгое время. Сохранившиеся цветные изображения и остатки краски на участках скал, скрытых от разрушающего воздействия природных явлений (дождь, ветер и т.д.), доказывают правильность наших выводов и говорят о широком применении этого метода.

Древние рисунки Гобустана исполнены не флюидом мастером на лошадной бумажке, а выдолблены речным камнем или куском заостренного кремния на негладкой известняковой скале, причем очень реалистично и пропорционально, что является свидетельством высокого мастерства "художника", сумевшего изобразить на скалах "портреты" соплеменников, животных, а также целые сцены в динамике. И поэтому естественно, что Гобустанский комплекс наскальных изображений является бесценным материально-культурным и археологическим материалом для изучения животного мира, климата, производственной деятельности и образа жизни древнего человека, а также для определения корней таких видов его деятельности, как изобразительное искусство, музыка, балет и другие.

Основная масса изображений животных в Гобустане выполнена в больших размерах, что создавало дополнительную сложность для "художника". При этом при изображении быка всего четырьмя линиями пропорции тела были сохранены настолько реалистично, что достаточно 1/4 или 1/5 части рисунка для определения вида животного. При этом следует отметить, что характер и стиль изображения первобытных быков в Гобустане имеет отличительную особенность от характера и стиля других наскальных изображений быков, известных в мире, что позволяет по этому рисунку определить, что это бык и причем именно гобустанский.

Достоинны восхищения линии спины и шеи, пахнувшего или плывущего воду быка, изображенного на камне № 42 коллекции верхней террасы Белокаш. Есть изображения дерущихся быков лицом к лицу и рогами (табл. 2, рис. 4). Изображения же болящихся козлов на задних копытах очень грациозны (табл. 2, рис. 5).

Очень интересна сцена охоты собакой на свинью на стоянке Овчулар Загасы. Причем о том, что объектом охоты была именно свинья можно сказать не только по рылу этого животного, но также с уверенностью и по строению остальных частей тела. Данная сцена охоты изображена очень реалистично и в

динамике. У собаки, бегущей за свиньей, передние и задние лапы вытянуты так, как будто она находится в состоянии прыжка.

Весьма интересна также сцена со львами, напавшими на стадо коз. Перед одним из них лежит задняя часть туши козы, второй же лев схватил козу за голову (табл. 2, рис. 6). Львы изображены толстыми, мощными с мохнатыми шеями, длинными, заканчивающимися кистью хвостами (рис. 4).

Очень интересна сцена охоты на козла с помощью прирученного ястреба. Птица изображена на роге козла. При этом способом охоты птица, сев на рога козла, крыльями закрывала ее глаза для того, чтобы помочь охотнику убить его.

Сюжеты древних гобустанских наскальных изображений не исчерпываются вышеперечисленными. Достоинны уважения изображения джебрана с очень красивыми крученными рогами, кулана, а также жеребца, стоящего отдельно рядом с табуном.

Еще одна группа древних наскальных изображений в Гобустане, вызывающая особый интерес - это изображения лодок. Использование лодок в эпоху мезолита в мире известно по найденным в поселениях Маглемозе (VI тысячелетие до н.э.) деревянной лодке и веслу (26). Лодка же, изображенная на южной стороне камня № 29 на верхней террасе горы Белокаш в Гобустане, датирована VII тыс. до н.э.: есть лодки, относящиеся и к более позднему периоду (Джафарзаде, 1973 г.).

В Гобустане их много и делятся они на несколько типов. Наиболее древними из них являются маленькие лодки с 2-6 людьми в них. Более поздние имели большие размеры. Они изображались двумя способами: линиями и силуэтом (рис. 5 и 6). Судя по наскальным изображениям, первоначально лодки выдолблялись из ствола дерева, в последствии их строили из камыша и бамбука, самые поздние же представляли собой деревянный каркас, обтянутый шкурой животных (рис. 7). На Востоке использовалась также кожа животных на деревянном каркасе лодки.

На носу многих лодок, особенно больших, изображались солнце, символизирующее источник жизни и являющиеся объектом поклонения. Это, одновременно, показывало направление к Солнцу, выполняя тем самым роль компаса (27). Началом истории лодок судяется эпоха неолита, а началом строительства первых лодок в Гобустане допускается конец мезолита, начало неолита.

Древние гобустанцы использовали подобные лодки не только как транспортное средство (перевозка людей, грузов и т.д.), но и, несомненно, для рыболовства одного из основных форм их хозяйственной деятельности. Свидетельством тому является обнаружение во время раскопок изделий из кости для плетения сетей и ловли рыб, сотен речных камней, используемых в качестве грузил для рыболовных сетей и, наконец, кости рыб и их изображения на скалах.

Наскальные изображения лодок послужили поводом для приезда в Гобустан (1981 и 1994 гг.) известного норвежского путешественника Тура Херверда, трижды переплывавшего океаны на тростниковых лодках. PA-1, PA-2 и Тигрис, построенных им по технологиям древних мореплавателей. Интересно отметить, что первое впечатление от увиденной коллекции наскальных изображений и лодок не произвело ожидаемого эффекта на ученого - он был осторожен в определении даты. Должным образом коллекция была оценена после того, как ему были показаны наскальные изображения лодок, вскрытые

археологическими раскопками точно датированных культурных слоев. Гобустанская коллекция лодок была признана им самой древней из известных в мире.

При втором приезде в Азербайджан Тур Хейердал впервые увидел на скалах Гобустана лодки (камень № 50, Кичикдаш) очень похожие на древние скандинавские корабли (рис.9). После чего в своей статье "Связь Азербайджана", опубликованной в англоязычном журнале "Азербайджан Интернейшнл", выходящем в Нью-Йорке, им был упомянут интересный фрагмент из средневековой саги 1241 года, где речь идет о том, что один из их предков Азер (Асер) Один прибыл из Кавказа на сборной лодке. Для подтверждения указанных сведений и в поисках новых в мае 1999 года Хейердал снова приехал в Азербайджан (рис.10). Об этом позже, в разделе "Кто мы - азербайджанцы".

В Гобустане были обнаружены и изучены и другие типы памятников, связанные с жизнедеятельностью и культурой древних гобустанцев. К ним относятся чашечные углубления, выдолбленные в скале, отверстия в скалах для привязывания животных, маленькие ямы и схемы, связанные с древними народными играми типа "эв кечду" и "мара-мара", а также знаки и тамги.

В Гобустане зафиксированы два камня - бубна (один - на горе Джингирдаг, а второй - на участке нижней террасы горы Бююкдаш). Они также относятся к памятникам, связанным с жизнью древних гобустанцев. Несомненно, что в древние времена эти камни - бубны использовались как музыкальные инструменты, их звуки сопровождали танец "Ялы" древних гобустанцев и другие празднества. Известно использование каменных музыкальных инструментов и в других странах (каменные литфоны в Корее, "там-тамы" - в республике Мали в Африке и др.). Конечно, создатели таких памятников изобразительного искусства, как гобустанские наскальные изображения, не могли быть равнодушными к музыке. Возможно, у них были и такие инструменты, как свирель и бубен, сделанные из органических материалов, таких как тростник, камыш, кожа, но за тысячелетия они сгнили и поэтому не дошли до наших дней. И сегодня можно сыграть на "камне - бубне" желаемую мелодию и извлекать из камня гармоничные звуки, ударяя по нему маленькими камнями. Надо отметить, что секрет звучания "каменной-бубны" в Гобустане заключается в том, что они только в двух местах прикасаются к лежащим под ними большим плоским скалам и как бы стоят на воздушной подушке.

Огромный исторический интерес представляет и самый молодой памятник в Гобустане - эпиграфический памятник, написанный на латинском языке. Как документ, обладающий большим историческим значением, этот памятник был зафиксирован на плоской скале на юго-восточном подножии горы Бююкдаш (рис.11). Этот памятник свидетельствует о пребывании в Гобустане между 84 г. и 96 г. нашей эры, молчающего римского легиона или его центуриона. В письменных источниках нет никаких сведений о походах римлян к этим землям в период нанесения этого эпиграфического памятника в эпоху императора Дамициана (81-94 гг. нашей эры). Известно, что в то время путь с Востока проходил вдоль западного берега Каспия. Этот памятник самый восточный из всех эпиграфических памятников на латинском языке, оставшийся от римлян.

Горы Бююкдаш и Кичикдаш наряду с многочисленными историческими памятниками - стоянками, поселениями, захоронениями и т.д. и тысячами наскальных изображений сами являются природно-историческими памятниками. Эти горы обладают еще и природной красотой. Созданное тысячелетиями "море скал" вокруг этих гор напоминает мифический мир. Приходных очаровывают "живые камни Гобустана", созданные природой за более чем миллион лет.

Горы Бююкдаш и Кичикдаш представляют собой известняковые массивы - "пирог" толщиной 15-20 м, и вся эта масса лежит на глинистой почве. По контуру горы имеют обрывистые края и не исключено, что люди каменного века Гобустана использовали эти так называемые "столовые горы" как западины для гонимой охоты (направляли животных на вершину горы со стороны, где нет обрывов, а потом, перекурив им путь, сбрасывали их оттуда). В последствии эти горы в эпоху неолита и бронзы выполняли роль естественной крепости для защиты от врагов (Мурадова, 1979 г., Рустамов, 1994 г.) и (4).

ОБ ИТОГАХ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ РАСКОПОК И ИССЛЕДОВАНИЙ В ГОБУСТАНЕ

Наряду с наскальными изображениями, созданными нашими предками на протяжении 15-20 тысячелетий, Гобустан также богат и другими историко-археологическими памятниками. Изучение этих памятников путем археологических раскопок было начато автором этих строк с 60-х годов и, за истекшие более чем 35 лет, было изучено более 20 стоянок и поселений, относящихся к периодам истории с конца верхнего палеолита до средневековья. Это-стоянки "Овчуларзагагас", "TV подкальное убежище", "Аназага", "Кянгла", "Окюзлар", "Окюзлар-2", "Чардазага", "Марал" (на верхней террасе), "Дашалты", "Чап-малы", "I подкальное убежище" (на нижней террасе), а также поселения эпохи бронзы "Бююкдаш" и "Даир" на горе Бююкдаш; стоянки "Джебранлар", "Фируз", "Фируз-2", "Таярасы", "Таярасы-2" на горе Кичикдаш; стоянка "Шонгар" на горе Шонгардаг и средневековый храм XII-XIII вв. на Язылытпе; также около 40 курганов и 2 захоронения каменного века (Мурадова, 1979 г., Мурадова - Рустамов, 1986 г., Рустамов, 1994 г. и более 100 тезисов, газетных статей и буклеты о Гобустане).

За истекшие 30 лет раскопки и исследования памятников Гобустана позволили установить следующее:

1. Жизнь и появление наскальных изображений в Гобустане начинается не с III, VI и, наконец, VIII тысячелетия до н.э. как это считалось до археологических раскопок (Джафарзаде, 1957, 1958, 1973), а, согласно современным исследованиям, с XVIII тысячелетия до нашей эры, продолжаясь вплоть до средних веков, хотя ранее они датировались только XIII тысячелетием до нашей эры (28). (И Дж. Рустамов, 1994).

2. Найденные во время раскопок тысячи археологических памятников - орудия труда и оружие, сделанные из кремня и речных камней; наконец-таки стрел из костей; инструменты для плетения рыболовной сети; предметы украшения, из камня, костей, ракушек и шасты относящиеся ко всем периодам глиняная посуда или их обломки, составляют археологический фонд Гобустана.

ского Государственного Историко-Художественного Заповедника и украшают его экспозиционный зал.

3. Большое значение для определения точной даты появления наскальных изображений имеют мелкие камни с рисунками, найденные в образованных культурных слоях стоянок различных периодов и рисунки, обнаруженные на стенах стоянок, покрытых культурными слоями (табл.3, рис.1-5, 6). Безусловно, что древние изображения, найденные на камнях стоянок, поселений и курганов, с археологической, а иногда даже с геологической точки зрения, гораздо древнее или хотя бы ровности культурного слоя, возраст которого установлен археологическим методом. С этой точки зрения обнаруженные рисунки могут считаться "свидетельством о рождении" позволяющим уточнить даты возникновения наскальных изображений. 104 таких камня с древними рисунками обнаружены в культурных слоях стоянок "Аназага", "Каниза", "Овчуларзагасы", "Оюзлар-2", "Марал", "Фируз", "Фируз-2", "Джейранлар", "Гаварасы-2", "Гаварасы-2"; поселений "Бююкдаш" и "Дашре"; под насыпью семи курганов, а также сотни рисунков открыты на участке из под культурного слоя, на 43 скалах, являющихся стенами вышеуказанных стоянок.

4. Жизнь в Гобустане зародилась 15-20 тысяч лет тому назад и древние наскальные изображения были сделаны не охотниками, пришедшими сюда за добычей. Это культура, созданная коренным населением и корни этой культуры зародились в конце верхнего палеолита. Археологические раскопки в Гобустане заложили основу для решения проблемы мезолита (средний каменный век) и неолита (новый каменный век) в Азербайджане (Рустамов, История Азербайджана, т.I, глава II).

В Гобустане на стоянках эпохи мезолита были найдены тысячи каменных орудий и их производственные отходы. В основном для изготовления орудий древние гобустанцы использовали кремьен и речной камень. Из кремья они изготовляли миколитические острья, треугольники (маленькие-длинной 1,0 см, шириной 0,3 см, толщиной 0,1 см), орудия в форме треугольников трапеций и сегмента (геометрической формы), скребки различной формы, сделанные из осколков и отщепов и ножевидных пластинок, ножи резцов и резчиков, орудия типа шила, наколенники стрел и т.п. А из речного камня - инструменты больших размеров - терки, топоры, стамески, лопаты формы тесла и т.п. (рис.12 и 13).

В переходный период от верхнего палеолита к мезолиту древние гобустанцы (на основе материалов стоянки "Гаварасы") были охотниками на джейранов. Позже они стали охотиться также и на куланов (на основе материалов "Аназага").

С конца эпохи мезолита в Гобустане появляются просверленные и отшлифованные орудия труда, грубые каменные мотыги (копалки), ножи для сбора колосьев дикой пшеницы. Изготавливаются специальные инструменты из кости для охоты на рыб и плетения рыболовной сети. С этого времени начинается развитие производственного хозяйства - периода неолита.

В то время как в Восточной Европе эпоху мезолита (по форме изготовления орудий труда) относят к IX-VI тысячелетиям до н.э., в Азербайджане формирование культуры этой эпохи (мезолит) приходится на XII и VIII тысячелетия до нашей эры. А эпоха неолита в Азербайджане охватывает VII-VI тысячелетия.

В материалах эпохи неолита, найденных на стоянках Гобустана, четко прослеживается генетическая связь с предшествующим мезолитическим периодом и часто бывает трудно их различить. Периоды процветания неолита и его конечный этап в Гобустане просматриваются слабо и с трудом. Видимо, в начале перехода к неолиту в результате природных явлений (разрушение скал, может быть и землетрясения) в "Аназага" и "Канизе" на определенный период жизнь прервалась.

5. Результаты археологических раскопок и исследований в Гобустане также проливают свет на объяснение появления культуры наскальных изображений.

Большинство исследователей связывают возникновение древних наскальных изображений с магией, другие - с религиозными обрядами. По их мнению, Гобустан был местом временной охоты, а рисунки были сделаны охотниками, время от времени охотившимися здесь.

Несомненно, что на каком то этапе определенное время древние наскальные изображения отражали религиозные взгляды своих создателей. Однако, результаты наших исследований рекомендуют искать корни появления гобустанских наскальных изображений в материальном мире, ее воспевании, в мировоззрении ее создателей.

Сторонники той версии, что древние наскальные изображения - это продукт колдовства, считают, что изображения животных на скалах сделаны охотниками с целью заколдовать добычу и обеспечить удачную охоту (29). Считалось, что проводя обряды вокруг нарисованного изображения объекта охоты, превратить рисунок в мишень и "ранить" его (на многих изображениях коза перечеркнута прямой линией поперек) обеспечивает удачную охоту. Но результаты наших исследований в Гобустане приводят к противоположным выводам. На самом деле это может только вызвать веру в удачу, столь необходимую охотнику. Это было бы логичным, если бы на скалах были изображены животные, являющиеся основным объектом охоты. По этой логике частой добычей были бы олени, бык и козел, так как на гобустанских скалах больше всего изображений именно этих животных. Надо отметить и то, что в Гобустане только на одном камне (северная сторона камня N 45 на верхней террасе горы Бююкдаш) есть сцена охоты на быка с луком и стрелой и на камне N 58 горы Кичиндаш бык изображен в западе. На нескольких камнях (по одному) в сценах, считающихся охотой на козла, ведик охотится с копьем (30), но нет ни одной сцены охоты на козла с луком и стрелой. Рисунков с изображением оленей больше всего. Это сцены охоты на оленя именно с луком и стрелой, с копьем, с трезубцем, бегущий и просто стоящий олень с пропорциональным телом и ветвистыми рогами, которого можно считать произведением искусства по степени красоты. Но результаты археологических раскопок и исследований показывают, что из этих животных в Гобустане на оленей никогда не охотились, среди тысяч костных останков нет ни одного, принадлежющего оленю. Кости быка и горного козла встречаются редко, хотя в памятниках поздних периодов увеличивается количество костей домашних быков и коз. Тогда же как на стоянках ранних периодов Гобустана, где обнаружено огромное количество костей джейранов, а также кулана (на стоянке Гаварасы 98% костей принадлежит джейранам, а на "Аназага" 40% джейранам и 40% куланам) - их изображения на скалах единичны. Надо отметить, что определение костных останков, найденных в Гобустане во время археологических раскопок, проводил швейцарский член-корреспондент АН Азербайджана, профессор палеонтолог Дамир Гаджиев. Из всего ска-

занного можно сделать вывод о том, что гобустанские наскальные изображения не связаны с магией, а были отражением обетов поклонения: бык и козел как тотемы, а рисунок оленя - как символ красоты. Сегодняшний вид Гобустана, пустыня, отсутствие лесов, больше свидетельствует о том, что там не было условий для проживания оленей. Отсюда следует, что олень просто принимался ими как тотем и символ красоты (рис.14 и табло 2, 7). Таким образом, связь корней наскальных изображений Гобустана надо искать не с магией, а с жизнью, ее отражением и мировоззрением людей.

Ученые, связывающие появления наскальных изображений с магией, указывают на ту же связь и в сценах из жизни. К примеру, называя сцену коллективного танца - "Яллы" на скалах Гобустана религиозным обрядом (рис.15), они считают, что подобные танцы вокруг большого костра продолжались сутками с тем, чтобы охота была удачной; на носу лодок изображалось солнце, чтобы в дождливую и туманную погоду вышло солнце и можно было вернуться на берег не заблудившись в море. Конечно в этих примерах, в итоге прослеживается смысл, но это не основная причина. Так, в первом случае удачная охота обеспечивается исполнением танца яллы. Но не потому, что они мечтали об удачной охоте и танцевали сутками, ведь таким образом добыча не придет к ним и не скажет, что вы имеете право, "потому что весь день танцевали".

Слово "яллы" происходит от слова "ял", употребляющегося в значении еда. Используемый сегодня на отечественной сцене народный танец "Яллы" впервые был исполнен нашими предками в каменном веке. Первобытным людям нужна была удача в охоте, чтобы добыть "ял" (еду). Но их вооружение состояло из маленьких каменных инструментов, сделанных из осколков кремня, деревянной дубинки, копыта с каменным наконечником. А объектами охоты были изображенные на скалах быстро бегущие кулань, джейраны, дикие быки, кабаны, горные козлы и др. Для охоты на этих животных первобытные охотники с вышеуказанными каменными орудиями в одиночку были бессильны. Один он не смог бы схватить ни одного из этих животных, даже раненого. Для этого нужен был не обряд колдовства, а мастерство охотника, его физическая подготовка, способность бегать за добычей в течение всего дня. Все это они приобретали в танце. В коллективном танце приобретались навыки синхронного действия и способность в течение долгого времени выдерживать физическую нагрузку - все то, что было необходимым для удачной охоты. Во втором же случае, когда речь идет о солнце, нарисованном на носу лодки, то, вероятнее всего, солнце на носу гобустанской лодки использовалось для выбора правильного направления пути. Дело в том, что Гобустан расположен на западном берегу Каспия и утром, выходя в море, путь лодки лежал на восток к солнцу, возвращаясь же вечером домой на запад - опять к солнцу.

6. Датировка гобустанских и вообще древних наскальных изображений - большая проблема для исследователей, занимающихся этим вопросом. Ведь бык и человека и любого животного, изображенного на скалах не менялся тысячелетиями: бык изображен как бык, а козел, как козел и т.д. Меняется только манера их изображения. Так, если взглянуть на развитие производства на протяжении всей истории, процесс совершенствования таких археологических предметов, как орудия труда, оружие, предметов быта, украшений, то по аналогии, казалось бы, что самые реалистично изображенные рисунки более

молодые. Но в Гобустане мы чаще встречаемся с тем, что самые реалистичные и пропорциональные изображения более древние, напротив схематичные рисунки относятся к гораздо поздним периодам. Причина этого, на наш взгляд, кроется в требованиях времени и в изменении характера трудовой деятельности человека, отражающих на его мировоззрении: для комплекса памятников каждой эпохи свойственно появление своего почерка.

В силу этого, особую значимость для датировки наскальных изображений приобретают археологические раскопки, без которых невозможно определить к какому историческому периоду они относятся. Наскальные изображения, скрытые культурным слоем, который относительно легко датировать, позволяют определить не только время их появления, но и время появления других аналогичных (по технике и стилю изображения) рисунков. Так типы наскальных изображений, найденные на стоянках каменного века (силуэтные изображения мужчин и женщин) не встречаются в поселениях и памятниках захоронения бронзового и более поздних эпох и наоборот. Это облегчает процесс уточнения эпох наскальных изображений.

7. Ответить на вопрос об авторстве гобустанских памятников. Мы достаточно рассказали о сюжете гобустанских коллекций наскальных изображений, об охвате ими большого исторического периода и результатах археологических раскопок. А кем являются создатели культуры наскальных изображений, жители вышеуказанных стоянок каменного века и какова была их дальнейшая судьба в истории и, наконец, кто мы - азербайджанцы?

Я-археолог-историк, занимаюся археологическими исследованиями памятников Гобустана, результаты которых позволяют внести определенную ясность в проблему этногенеза азербайджанского народа. Они следующие.

1. В Гобустане на стоянках "Фируз" и "Кяизза" конца VIII и VI тысячелетий были найдены и изучены 2 могилы конца мезолита и неолита, а также около 40 курганов бронзового века. Захоронения, вскрытые на стоянке каменного века "Фируз" особенно интересны для изучения волнующего нас вопроса. В этой коллективной могиле захоронены 10 взрослых людей и 1 ребенок. В захоронении были также найдены подвески (талисман) из речного камня, клыки кабана (2 шт.) и зубы других животных (рис.16), а также орудия для плетения рыболовной сети и для охоты на рыб в мелководье, сделанные из костей и орудия из кремня и гальки. При вскрытии могилы обнаружилось, что скелеты плохо сохранились и раскопки были остановлены. Для их продолжения была приглашена ныне покойная антрополог Касимова Рабия Мамедхети кзы. Под ее руководством могила была раскопана и расчищена. Научными сотрудниками экспедиции прямо на месте же снимались замеры с черепных костей и делались их снимки. Изучение антропологических остатков показало, что останки людей, найденные во вскрытой могиле стоянки "Фируз", относятся к Homo Sapiens. (31, стр.13) Могила относится к концу VIII - началу VII тысячелетий до нашей эры. Здесь были захоронены люди с присутствием азербайджанскому народу формами черепа (32), Р.Касимова на основе гобустанских материалов отнесла древних гобустанцев к группе южных европеоидов (33). А найденный на стоянке "Кяизза", относящийся к новому каменному веку (неолит) череп женщины, относится к южной ветви европеоидной расы, отличающейся тонкой черепной крышкой и узким лицом (31, стр.14).

Основываясь на результатах палеоантропологических и антропологических (соматологических) исследований в целом по Азербайджану, Рабия Ханум доказала, что этногенез азербайджанского народа на занимаемой им территории уходит корнями в глубокую древность, но позднее эолита (меднокамениый век) и изменить процесс этногенеза в Азербайджане не смогло ни одно иноземное влияние (31, стр. 47).

Древние тюрки не представлены палеоантропологическими остатками. Поэтому науке не известен их физический тип (31, стр. 45). Каспийский тип, составляющий основное ядро азербайджанского народа, представлен в палеоантропологических остатках, относящихся к эпохе эолита в северо-восточных районах Кавказа и Закавказья. Так, что нет никаких аргументов, доказывающих, что население, представляющее каспийский тип, является пришлым (31, стр. 43).

2. Мы считаем, что культура, создаваемая каким-либо народом и этнической группой, развиваясь на протяжении тысячелетий, приобретает свою индивидуальность и становится наследством этого народа что позволяет определить ее принадлежность. Существование тысячелетиями такой наследственности на территории Азербайджана прослеживается в специфических элементах археологических материалов. То есть наличие в более поздних культурах элементов, традиций самых ранних культур, созданных на этой территории, свидетельствует о том, что создателем этой культуры является народ, проживавший на этой территории в древности.

Многочисленные рисунки лодок в Гобустане, а также обнаруженные в раскопках орудия из кости для плетения рыболовной сети и орудия типа гарпуна для охоты на рыб в мелководье, а также многочисленные грузила из речного камня для рыболовных сетей и найденная косящая рыбы (плавник осетра) свидетельствуют о том, что население Гобустана занималось и рыболовством. Даже на камне N 104 коллекции верхней террасы горы Бююкдаш изображена сцена рыболовства, отнесенная И.М. Джафарзаде к VI-V тысячелетиям до н.э. (Джафарзаде, 1973).

Еще одна сцена рыболовства обнаружена недалеко от Баку, на пляже Шихово, на скале, нижняя часть которой омывается волнами Каспия (34). Эта сцена интересна по стилю изображения. Она изображена на участке наклоненной к западу скалы длиной 11 м, шириной более 4 м. Здесь отражена сцена ловли рыбы, не имеющая аналогов по технике исполнения и размерам. Три рыбака, стоящие в один ряд, тянут толстую веревку (толщина около 8-10 см) рыболовной сети. У всех троеих брюки закатаны до колен, а выше пояса они обнажены. Двое рыбаков тянут веревку руками, которая находится на уровне их поясов, третий же рыбак тянет веревку на плече. Один из них бородастый, у другого выделяется половой орган, а ноги третьего омывают волны моря. Пересечение двух групп параллельных линий у ноги последнего образует орнамент, напоминающий рыболовную сеть. Вингу, на уровне, где волны бьются о скалы, изображены 9 рыб. Это реалистичное изображение осетрины, сома и других видов рыб. Рыбы изображены как бы в движении (по телу, хвосту и плавнику), покрыты чешуей, голова, тело, хвост настолько симметричны, что вызывают восхищение (рис. 18). Высота изображения одного рыбака - 3,9 м, а другого - 4,33 м. Над головой каждого изображена чайка в полете. В 25 метрах

севернее сцены есть изображение верблюда длиной 175 см, высотой 195 см. Толщина линий рисунка - 3-5 см, глубина - 2-3 см.

Приведенные две сцены рыболовства, изображенные на скалах, относятся к различным периодам истории. Однако наличие в более позднем периоде (на Шихово) определенных элементов и стилей, присущих наскальным изображениям Гобустана позволяет предположить, что эти рисунки являются продолжением культуры, заложенной древними гобустанцами - предками азербайджанцев.

3. Основным занятием древних гобустанцев, проживающих на стоянке "Фируз", было рыболовство. Изображения лодок, найденные на участке скалы, рядом с могилкой и на трех маленьких камнях из культурного слоя стоянки "Фируз", с датированными археологическими материалами, позволили убедить всемирно известного путешественника Тура Хейердала в том, что Гобустан самый ранний очаг возникновения мореплавания.

Необходимо отметить, что в статье Тура Хейердала "Связи Азербайджана" указывается, что первый король викингов Асер Один приехал из местности Асер Восточного Закавказья в складной лодке (35). Рисунку такой лодки имеется на камне № 13 на местности Дашгышлаг (рис. 7). Наверняка читателей заинтересует сообщение, сделанное Т.Хейердалом о том, что король викингов из рода Асер Один и его семья являются выходцами из Кавказа и, что рядом с именем Один стоит название его племени азербайджанцев.

Кто же такие Азеры и являются ли они предками азербайджанцев?

В начале 1999 г. Т.Хейердал обратился к нам с шестью вопросами для уточнения некоторых деталей в своей будущей книге. Его интересовало следующее: 1) Были ли связи между скандинавскими народами и Азербайджаном посредством русских рек (Волга) с начала зарождения скандинавской истории? 2) Означает ли Азербайджан "Страна Азер"? 3) Является ли Азер единственным числом, а Азери множественным числом? 4) Существует ли письменные, археологические или другие источники, подтверждающие наличие контакта со скандинавией в доисторические времена, в частности, по реке Волга? 5) Каким римлянином были оставлены надписи на камне и когда он был в Азербайджане? 6) Правда ли, что существует изолированное горное племя в Азербайджане, представители которого, якобы являлись первыми христианами в Азербайджане и называли себя "Азер"?

На вопросы Хейердала N 1-4 я ответил положительно, что касается пятого вопроса, вместо ответа я отправил ему буклет о римской надписи в Гобустане, написанный мною для Гобустанского музея. На 6-ой вопрос я ответил так: «Азербайджанский народ - Азери. Азери и Азы составляют первичное и основное ядро этнонима в этногенезе азербайджанского народа. От этого ядра произошли мидийцы, албаны, атропатенцы и хазары. Все эти четыре народности говорили на языке азери, т.е. азербайджанском. В IV веке албаны приняли христианство (через Сирию). В мае 1999 г. Тур вновь приехал в Баку с целью проверить и уточнить части будущей книги где на основу же новых материалов он с большой убедительностью отстаивал мысль о том, что Асер Один - предок первого короля викингов - был выходцем из Азербайджана и произошло это между 84-96 гг. н.э. По мнению Хейердала, Асер Один покинул Гобустан с приходом римлян в конце I в. н.э. Это совпадает с наскальным

изображением сборных лодок. По убеждению Хейердала, Азер Один, опасающийся прихода римских войск, вместе с семьей покинул свою родную на складной лодке через Каспийское море, Черное море, реку Днепр и т.д. Но у нас есть сведения, основываясь на которые, мы можем высказать иную версию причины отъезда Азера Одина.

В 1995 г. после публикации статьи Тура Хейердала "Связи Азербайджана" (35), языковедом-тюркологом (ныне покойным) Джафаром Джафаровым был написан комментарий к той части статьи, где речь идет о причине отъезда Азера Одина из Азербайджана. Он пишет: "Причины переезда Асера Одина из Кавказа со своими родственниками могли быть очень разнообразными. Историк IX в. Аль Истахри сообщает, что арабы полностью уничтожили Асеров, живущих в окрестностях Араза. Возможно, что причиной отъезда Асера Одина с родины могла послужить жестокость арабов. Итак, объяснение причин одного и того же факта имеет два варианта - или в связи с приходом римлян в Гобустан в I в.н.э., или с приходом арабов в VIII в. В первом случае ясность приносит и время создания сборной лодки и отъезд Азера Одина на подобной лодке. Во втором случае отъезд Азера Одина на сборной лодке должен относиться к VIII в. (приход арабов в Азербайджан). Конечно, сборные лодки, известные в начале тысячелетия, могли быть использованы и в VIII в. и позднее, тем более, что, по словам Т.Хейердала, подобные лодки используются в Месопотамии и в наше время. Однако, в первом случае (в связи с приходом римлян) не сходятся по времени начало королевского правления в Норвегии, заданного Азером Одним и время его прибытия в Скандинавию (I век). В интервью Тура Хейердала (газета "Неделя", 14 мая 1999 г.) "Норвегийцы признали азербайджанцы" говорится: "В сагах перечислены имена 31 короля, начиная с Одина. ... до первого исторического короля Норвегии, в отношении времени правления которого имеются точные даты - 1830 г. н.э. ... получается, что Один должно быть жил во второй части первого века, а это как раз тот период, когда римляне подходили к Азербайджану"... а каждый король, в среднем, правил 25-30 лет. При этом, если считать от 1830 г. общее число годов правления 31 короля (для каждого - 25-30 лет), то дата ухода Одина с родины Азеров приходится не на время прихода римлян, а на период правления арабов в Азербайджане. Следовательно, если причина переезда Азера Одина из восточного Закавказья вместе с семьей связана с бегством от гнета, то, исходя из вышесказанного, причиной тому были не римляне, а арабы, силой навязывавшие население Ислам.

За 35 лет исследовательской работы на территории большого Гобустана (от Каспийского моря до Шемахи и с севера от реки Сумгаитчай, на юге до реки Пирсаатчай и города Хаджибабу) я не нашел никаких других следов римлян кроме их надписей на латинском языке у подножья горы Бююкдаш, свидетельствующих о пребывании здесь римлян в 84-96 гг. I в. То есть римляне были в Гобустане либо проездом, либо очень недолго. В таком случае они не могли служить источником постоянного страха для местного населения. Наличие же арабов было жестоким и длительным. А арабы на территории Гобустана и соседних районов, начиная с VII в. не без помощи меча насаждали ислам, создавали поселения для арабов против чочеников с севера, организовывали места поклонения "Оджаг" и "Пир" и держали народ в повиновении.

Свидетельством этому являются многочисленные религиозные места в Азербайджане - святые места мусульман, кладбища мучеников и т.п. В названии мест, когда-то заселенных арабами, до сих пор сохранилось слово "араб" (Араблар, Арабагладим, Арабушагы, Арабугалы, Арабахана, Араб Гаджи, Арабахана и др.). Они и сейчас называют себя арабами и антропологически они отличаются от других. Верблюдоводство, распространенное в этих районах, также сохранилось от арабов (36). На сегодняшний день арабы полностью ассимилировались с местным населением (37). А информация в Саге о прибытии Азера Одина в Скандинавию на складной лодке не лишена, как пишет Т.Хейердал, элементов легенды. Но, как говорится, нет дыма без огня.

И правда, откуда авторы саги могли знать о том, что земля Азеров, откуда прибыл Один, находится в восточном Азербайджане на берегах Каспия и там живет народ, называющийся Азерами.

Логичным было бы предположить, что в саге написано правильно, Азер Один представитель асеров и приехал в Скандинавию из Азербайджана. Отмечу, что согласно моим личным наблюдениям, норвежцы очень схожи и близки к встречающимся в западных регионах страны голубоглазыми, высокорослыми, светловолосыми, стройными потомками албан.

О ПРОИСХОЖДЕНИИ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ

В последние годы некоторые азербайджанцы (историки, языковеды и т.д.) утверждают, что будто в этногенезе азербайджанцев турки-огузы играли основную роль. Получается, что предками азербайджанского народа являются не албанцы, мидийцы, хазары и атропатены, создавшие культуру Гобустана, начиная с XVIII тысячелетия до н.э. - культуру мезолита, неолита, энеолита, ранней бронзы (Куро-Аракской культуры), а также генетически связанную с ней Ходжалы - Кедабекскую культуру, крашеной керамики в Начхыване бронзового века, кушнинных погребений и зюйдлунтскую культуру античного периода, а тюрко-огузские племена, возникшие в IX-X вв. в Средней Азии и в 1040 году вторгшиеся в Азербайджан. Что можно ответить на это? Мы считаем, что это большая ошибка относить азербайджанский народ к кочевым племенам, не изучив его культурные корни. Кто мы, азербайджанцы? Азербайджанцы мы или турки? Огузы? Кто мы сейчас, кем были в прошлом? - азербайджанцы, говорящие на азербайджанском языке или, как хотелось бы многим из нашего окружения, представляющих нас как потомков захватчиков? Языки поркоязычных народов похожи, но словарный запас и грамматика не совпадают и не могут совпасть. Азербайджанский язык не смогли изменить (хотя и оказали определенное влияние) языки тех, кто некогда напал на нашу страну и на короткие периоды времени захватывали наши земли. Ассимилируются обычно язык прошлых. Изменение языка, его полное исчезновение происходит с приходом чужеземцев в том случае, когда определенная часть населения, оставаясь в изоляции, под давлением силы чужеземцев, отвыкает от своих обрядов и забывает свой язык (как это произошло с албанцами, когда-то жившими на территории современной Армении). Ведь на самом деле армяне - фракийцы, прибывшие из Фракии, и смешивались с племенами Эрмен (Ярмен - Армен), жившими на берегах рек Тигра и Евфрата.

присвоили себе название Эрмен. Затем небольшими поселениями они расположились у подножия горы Агрыдаг и, приняв веру местных албанцев, поклонение луны, стали айями (верующими в луну), откуда и произошло название Айастан (Haustan). После прихода в Закавказье арабов албанцы, живущие на территории Айастана, оставались в изоляции от албанцев, принявших мусульманство, постепенно утратили свой язык и традиции – все это послужило причиной их арменизации (38).

Да, мы - азербайджанцы и живем в Азербайджане, в стране, где живут азербайджанцы, как узбеки, живущие в Узбекистане, казахи, живущие в Казахстане, русские, живущие в России, грузины, живущие в Грузии и т.п. и мы, азербайджанцы, живущие в Азербайджане и язык наш – азербайджанский.

Объектом моих исследований является Гобустан. Моей задачей является на основе результатов исследований археологических раскопок и древних наскальных изображений узнать что оставили в наследство современным азербайджанцам древние гобустанцы и на их основе определить родственную связь между нами. Результаты этих исследований позволяют сказать, что мы являемся представителями древнейшего коренного населения, предки которого 1,5 млн. лет назад жили в пещере Азых, а 15-18 тыс. лет назад - в Гобустане, на части территории, называемой ныне Турецким миром. Наскальные изображения есть на всей территории этого мира от Тихого океана до Черного моря: в Центральной Азии, Средней Азии, в Дагестане, Иране, Армении, Грузии и Турции. Однако среди них самые древние наскальные изображения после Капской пещеры находятся в Гобустане. Аналогичных изображений женщин и мужчин Гобустана нет на вышеуказанных территориях. Там самые древние рисунки соответствуют наскальным изображениям Гобустана 2-го и 3-го пласта. Это означает, что если Азербайджан является одним из очагов происхождения человека, то Гобустан является очагом возникновения культуры наскальных изображений в указанных регионах и азербайджанцы, потомки ее создателей – древних гобустанцев, являются самым древним и коренным народом в регионе.

Вызывает недоумение заявления о том, что Азербайджан – это географическое понятие и обозначает место проживания. Разве Азербайджан не означает страну, где живут азербайджанцы (Асеры)? Почему мы должны говорить, что русские, живущие в России - русские, а их язык русский; грузины, живущие в Грузии - грузины, язык их грузинский и т.п., а азербайджанцы, живущие в Азербайджане, т.е. в стране Азербайджан – турки, азербайджанские турки, огузы, а язык наш турецкий, а не азербайджанский? Мы считаем, что те, кто называют нас турками и наш язык называют турецким, азербайджанцы ошибаются. Почему наш язык называют турецким или азербайджанским туркчеси, а язык узбеков, казахов и туркмен не называют –узбек туркчеси, казах туркчеси, туркмен туркчеси? В книге "История Азербайджана", изданной БГУ под редакцией профессора С. Алирова (Баку, 1997 г.), использовано столько турецких слов, что создается впечатление, что наш язык турецкий. Но в 20-ой главе признается, что азербайджанский язык когда-то был широко распространенным и, экспансия России якобы лишила наш язык этой привилегии. Но нет, наш язык и сегодня понятен от Черного моря до Индии, на территории, в прошлом населенной Асерами, племенами, называемыми Азы, Ведь этот язык появился в одном из очагов зарождения человечества – Азербайджане и является языком

древних Асеров. Почему же группу языков называют тюркской, а не азербайджанской. Потому, что наша история, как и история других тюркоязычных народов, попавших под влияние России, была изучена и написана русскими учеными, которые в свою очередь, искажали реальность и называли нас турками (а иногда даже татарами), преследуя определенные политические цели. Естественно, в ответ на вопрос на каком языке говорят эти народы, русские отвечали, что на турецком языке, т.е. на языке турецкого государства.

Что такое турки, огузы, азербайджанцы?

Прежде всего слово Азербайджан образовано ни кем-то и ни какими-то указами, а это место, где проживают азербайджанцы (асеры). Подтверждением того, что Асеры - самый древний народ являются исторические источники. Ссылаясь на них, в (39) об Асах, Азах говорится, что: а) «...в древние времена различные народы, проходящие через Кавказ с юга на север и обратно, провоя там войны, искали себе там пристанище и власть»; б) «...восточный берег Каспийского моря являл собой безлюдные равнины, злешние чокешники не знали что такое государство, город, у них не было даже деревень. Вдоль западного берега есть остатки большого города и видно пламя природного газа. Море то выступает на берег, то отступает, стране присущи местные особенности»; в) «...Кавказ означает Корь-Корь – т.е. горная гряда. А Корь-Кась – гора Каспий. Страбон, ссылаясь на Эратосфена, писал, что эти горы Кавказскими назвали сами кавказские народы. Другие связывают слово Кавказ с названием Азов. На языке этого народа Грохь-Ази означает гора Азов (Азлар дагы)».

Со словами гора Азов и гора Оссов мы встречаемся в летописях русских и средневековых путешественников. Известно, что Азербайджанский народ является потомком древних Асов. По историческим сведениям мидийцы, являющиеся частью азербайджанцев, считались ираноязычными, потому что они проживали на территории современного Ирана. Именно поэтому и языком Азербайджанского народа считался иранский.

Упомянутые в описаниях латинских и греческих географов и китайских летописях Гиригянские азы, за 3 века до н.э. создали сильную Парфийскую империю. Кавказские азы, мидийцы, парфянские азы или даже были похожи и по языковым и по физическим признакам. Аз и Дах – названия племен, Родной Азов (асов) считается территория между Индией и Кавказом (39). Следует отметить, что в источниках, где упоминаются эти названия (Асеры, Азы) отсутствуют понятия тюрки и огузы, что свидетельствует о позднем происхождении последних.

Ученый лингвист Дж. Джафаров в статье «Этимологическое объяснение некоторых знаков и тамг (40) пишет, что Томсон В. называл Асов "Народ неизвестного происхождения", Бартольд Б.Б. "Нетурок", Гумилев Л.Н. "Таншественный народ", а Р.Г. Кузевс об этнониме асов говорит "Были очень известны на большой территории от Алтая до Урала". Значит этот этноним был хорошо известен не только на Кавказе, но и в ряде других стран мира (40, стр.29).

Наличие термина аср в этнонимах Азербайджана неслучайно. С этой точки зрения вызывает интерес то, что Дж.Джафаров в своих произведениях указывает на такие остатки этнонима Асы, как название горы Асны в Нахичеване, села Асны, племена Асны, реки Асны, села Тумаслы, Тобас в Товузе, горы Тумаслы, реки Тумаслы в Джебранльском районе, Тагасер (гора Асеров) в

Гадрутского района и связывает эти названия с Асерами, т.е. местом их жительства (40, стр.31).

Добавим, что в Азербайджане много имен, сохранивших в произношении и значении этноним Асер-Азер. Например, как поселение "Аз юрду" ранне-бронзового века в Кельбаджарском районе (41), река Араз (река азеров). Был древний город "Аза" в Азербайджане в 20 км от Джульфы, на берегу реки Гилан и сейчас на этой территории есть села Нижний Аза, Верхний Аза. В древнем Азербайджане царя Манны (последняя четверть VIII в до н.э.) называли Аза, Аса или Ача (42).

При Советской власти до 60-70-х годов считалось, что азербайджанцы только мы, т.е. северные азербайджанцы, а наши южные братья – азеры. Затем какое-то время мы тоже стали называться азерами, но потом слово Азер стало запрещенным. Не является ли название реки Араз, дельтей Азербайджан на северный и южный, измененной формой названия реки Эр Ас – река Азеров?

Другое название - Азык, в переводе с азербайджанского означает «мы есть азы». В АСЭ пишется, что "Азык на других турецких языках обозначает медведь" (43). На самом деле Азык - Азларг (мы азы), Асларг (мы Асы). Отмечу, что в 1960 г. будучи членом палеолитической экспедиции, я участвовал при открытии пещеры Азык. В то время у пещеры не было названия, местные азербайджанцы ее называли просто "Каһа" (т.е. пещера), а армяне "Вырван" (также пещера). Начальник экспедиции, исследователь пещеры Азык, покойный профессор М.М.Гусейнов назвал эту пещеру по названию близлежащего населенного армянами азербайджанского селения Азох. Потом стало известно, что слово Азох на самом деле арменизированная форма слова Асых-Азык (мы Азы).

Живший в XIX веке в Армении священник М.Бархударян, о селе Азох пишет: "Основным населением этой деревни являются переселенцы из иранского Карадага 75-80 лет назад, остальные – местное население; земли – бейские (помещиков), здесь всего 140 домов и в них проживает 427 мужчин, 380 женщин. На востоке деревни есть очень глубокая, темная, в то же время страшная пещера. В пещеру опасно заходить без света и оружия, нужно быть осторожными" (44).

Значит, в первой половине XIX в., после Туркменчайского договора до переселения армян из Ирана в Азербайджан, на месте деревни Азох была деревня Азык, где жили азербайджанцы. Ее население составляли Азы, называвшие себя Азык в значении мы азы. После переселения сюда армян в XIX в. название этой деревни было арменизировано как Азох.

Труды ученого – языковеда, профессора Ф.Джалилова также проливают свет на проблемы происхождения наших корней от Асеров и то, что нашим языком является язык Азери (Азербайджанский язык). С этой точки зрения интересна его статья "Новый документ, касающийся искажений нашей истории" (45).

Под заголовком статьи автор крупным шрифтом совершенно справедливо пишет: "Этот документ даст возможность сказать категорические слова о народе Азери, об эпохе и местах его проживания и основном корне слова "Азербайджан", - в статье есть ряд необходимых сведений о связи многих этнонимов с Асерами/Хазары - X - азер – асер; Каспи к - ас - пи (пи – это окон-

чание, приспосабливаемое к названиям племен в древнем Азербайджане), 7-8 вв. ранние Страбона в Ассирийских источниках есть названия района в Азер. А употребление названий "Племен" со словом "ар" широко распространено. Например, хазар, сувар, авар, татар, гамар, геойар, падар и др. Поэтому специалиты правильно делают коренное название племени (рода) азер (как этноним) частицам аз и ар: что азер, хазар и каспий – одного происхождения. В священной книге "Коран" отца пророка Ибрагима звали Азером. "Имя Азер, древнее Атропатены на несколько веков и название "Азербайджан" произошло от этнонима Азер. Византийский историк Феофиликт Симокатта пишет, что "сын Ормузда Хосров, узнав о происшедшем с отцом, в 590 году от испуга бежал в Азербайджан", "Исторический документ, имеющийся у нас в руках, свидетельствует, пока, о трехтысячелетнем возрасте названия Азер" (45). "Таким образом, мы должны осознать, что Азер, являющийся сегодня одним словом, имеет силу создать единство народов, живущих в Азербайджане".

В статье, напечатанной в газете "Кавказ" (39) А.Бакиханов пишет, что предстатели населения Азербайджана XIX в. являются потомками местных древних племен, что пришлые всегда составляли меньшинство среди населения Азербайджана.

Тюркизация азербайджанцев берет свое начало с начала века. При переходе с арабской графики на латинскую в годы Азербайджанской республики, также как и сейчас, была принята форма латинской графики, созданной в Турецкой Республике, требовалось исключить из алфавита некоторые буквы. В 30-е годы на основе этой графики было издано много книг - учебники, художественная и научная литература и т.д. В 1940 г. латинская графика была заменена на кириллицу, которая сохранилась до 90-х годов. Затем была вновь осуществлен возврат к созданному на основе латинской графики алфавиту, который сегодня становится общим для всех тюркских народов. Хотя надо признать, что с изменением алфавита все то, что было издано на кириллице в течение 50 лет, станет менее доступным для наших детей.

Для каждого языка буквы алфавита являются условными знаками для обозначения соответствующих звуков разговорной речи. В этих знаках, наравне с другими особенностями, должна отражаться специфика языка. Языковед Дж. Джафаров считал, что "Все знаки алфавита в кириллице являются древними турецкими иероглифами, тамгами (46) – азери. Мы считаем, что никто не может превратить древний коренной язык азери (азербайджанский) в турецкий.

Кто такие турки? Кто такие огузы? Для ответа на эти вопросы просто заглянем в книги, обратимся к энциклопедиям.

С этнической точки зрения, тюрки – кочевые племена, пришедшие в Малую Азию из Средней Азии и Ирана в XI-XIII вв. во время правления Сельджуков.

Историк Фазили А. пишет: "Тюркоязычные этнические группы в эпоху Парфия и Сасанидов жили далеко от территории Азербайджана. Поэтому было бы неправильным говорить о существовании тюркоязычных племен и народов в эту эпоху. Тюркоязычные племена начали стекаться в Азербайджан только после падения империи Сасанидов" (37).

В VII веке в составе турецкого каганата появились Огузы, как союз девяти огузских племен. В основном они представляли собой объединение ското-

водческих племен, живущих в бассейне Аральского озера и смешавшись с живущими здесь турецкими племенами, в XI веке часть их распространилась с Сельджуками в Ираке, Иране и на полуострове Анатолию, а в 1030-1040 гг. они пришли в Азербайджан (48). По численности в XI-XII вв. их было немного меньше, чем местного населения и их приход никак не мог повлиять на непрекращавшееся этническое развитие в Азербайджане.

Таким образом, поскольку формирование турков и огузов как племен относится к нашей эре, а информация об Асерах (Азерах) более древняя, то существование компонента турков-огузов в происхождении азербайджанцев отрицается само собой. Есть и такое мнение, что азербайджанцы, Асеры, по происхождению турки, но в очень древние времена ушедшие с азербайджанских земель, а затем вернувшиеся в лице Сельджуков-Огузов.

Если часть Асеров переселилась из Азербайджана в Центральную Азию и, смешавшись там с местными тюрками, вернулись как турки-огузы, то почему не покидавшие свою страну коренные асеры (азербайджанцы) должны называться пришельцами-тюрками-огузами? Конечно, такие вопросы требуют многолетних поисков. Исследования в этом направлении – уточнение подлинных корней в прошлом азербайджанского народа особенно важно и уже давно стало элементом времени.

На основе результатов археологических раскопок и опираясь на логику, мы в краткой форме высказали свои мысли и рассуждения о наскальных изображениях в Гобустане и о том, что те, кто создавал их на протяжении 10-12 тысяч лет были предками азербайджанского народа – асеры. Конечно, дать полную и исчерпывающую информацию об этих проблемах можно только в объемных книгах, написание которых требует много времени и труда. Наши итоговые результаты по поставленной цели в этом маленьком труде следующие:

1. По исследованиям, проведенным в пещере Азых, Азербайджан является одним из очагов зарождения человека в мире.

2. Гобустан – очаг древней культуры Азербайджана, “зеркало” отражающее историю за последние 15-20 тысяч лет, зарождения и развития памятников древнего искусства.

3. Гобустанские памятники создавались на протяжении очень большого исторического периода. По многообразию сюжетов наскальных изображений, наличие на малой территории памятников различных эпох, композиционности и реалистичности изображений, Гобустан не имеет аналогов. На территории этого «музея-заповедника под открытым небом» наряду с наскальными изображениями существуют сохранные в оригинале стоянки и поселения древних гобустанцев, а также предметы их быта.

4. Жизнь в Гобустане началась в конце Верхнего Палеолита – начале мезолита и продолжалась на протяжении тысячелетий до эпохи средневековья. Можно предположить, что прекращение непрерывной жизни в Гобустане было связано с изменением климата.

5. Причина появления гобустанских наскальных изображений связана не с магией, а с жизнью и верой в жизнь. Жизнь, зародившаяся в Гобустане в XVIII-XVII тысячелетиях до н.э., продолжалась на протяжении более, чем 15-20 тысяч лет. Первобытные люди, поселившиеся здесь еще в конце каменного

века, занимались охотой, собирательством позже скотоводством и земледелием овладели различными ремеслами и оставили нам в наследство памятники – произведения первобытного искусства – древние наскальные изображения, отображающие все виденное ими на протяжении всех эпох, свои мысли и уровень культуры.

6. Черепки людей, обнаруженных на стоянках каменного века “Фируз” и “Кяниза” в Гобустане, их антропологические исследования доказали, что они относятся к тому же антропологическому типу, что и современные азербайджанцы, что древние гобустанцы являются предками современных азербайджанцев. Предки же гобустанцев миллиона лет назад, засели южный Кавказ, впоследствии стали создателями культур на большой территории восточного мира.

В древнем Азербайджане в период нижнего палеолита прадеды азербайджанцев кроме пещеры Азых жили и в пещере Таглар (49), а в эпоху мустье заселили пещеры “Даш Самахлы” и “Дамдылы” на горе Авейдаг (50), жили они также на палеолитических стоянках открытого типа вокруг села Шыхлы, в окрестностях села Кочаскер и в Джейранчоле (51) в Казахском районе. Так, наши предки-племена Азери (Асери), Азы исторически названные как родные объединения – хазары, мидийцы, албанцы и т.д. являются самым древним народом на Кавказе.

7. Неправильно было бы считать азербайджанцев, создавших, начиная с конца Верхнего Палеолита культуру древних наскальных изображений в Гобустане, которая позже перекинулась и на территорию всего тюркского мира, турками-огузами, выходящими из центральной Азии.

Отдельные наши историки и археологи, сравнивая найденные у нас памятники с аналогичными материалами соседних стран, без основания, только потому, что те были обнаружены раньше, странным образом склонны считать, что наши памятники более поздние и наш народ (азербайджанцы) некоренной.

Я обращаю их внимание на то, что они живут на территории Азербайджана, где культура эпохи ранней бронзы, получившая название Кура-Аразской культуры, распространяется на юге до окрестностей озера Урмия, юго-востоке – восточное Анатолию, на западе – до Агрыдаг, на всю территорию нынешней Армении и до Согандия на территории Грузии, на севере – до главных Кавказских гор, на востоке – до Каспийского моря и призываю их уважать свою национальную принадлежность, дав соответствующую оценку себе.

КОММЕНТАРИИ

Касаясь тематик книги «Гобустан — очаг древней культуры Азербайджана», нельзя не затронуть некоторые другие проблемы, неразрывно с ней связанные. Невообразимо, познавкомившись с Гобустаном, не понимать его историческую значимость. Не помня, что это, пронизывающий десятки тысяч лет памятник и есть самое настоящее «одео света». Причем не восьмое, а первое, связывающее военно историко человеческой цивилизации и проживающего на этой территории азербайджанского народа.

Этот труд имеет целью не только дать схоластическое описание некоторым реальным фактам, но и несет грузом, не менее важную нагрузку.

В противопоставлении народов и конфессий всегда присутствовала огромная волна надежд на Ислам и Священную Книгу. Они носят воистину нейтральный характер, не имеют никакого отношения к реальности и полны исказений из-за неведения, а скорее всего, намеренно. В порыве безудержной фантазии и неприятия собственные неблагоприятные свойства приписываются другим народам и культурам. Тогда как достижения других народов остаются «исчезнувшими» — уж слишком сильно бытов они по самолюбию и легендам о происхождении нападочников.

Семьдесят лет советского периода дали возможность некоторым, страдающим комплексом неполноценности (исторической и культурной) народам и племенам усиленно заниматься фальсификацией своей и общей истории, культуры, территории, значимости. Несмотря о некоторых народах говорят, что их история — это заплата их историков.* В то же время, исторические корни большинства южных народов, от Карпат до Памира, Гиндукуша и Тихого океана, молдаван, украинцев, крымских татар, азербайджанцев, народов Кавказа и Средней Азии, татар, банширов, якутов, кумыков, гуинишес и многих, многих других усиленно затупеивались. А народы Севера и Крайнего Севера, которым повлекло значительно меньше, имели некой карикатурный имидж и практически, как бы не существовали в сознании советских людей. (Изречение Пророка гласит: «Если дела одной нации вершат не представители этой нации, то жди сурового часа для этой нации»).

Досталось и азербайджанскому народу с начала XIX века оказываемся с юк и его территория разделенными между двумя соседствующими государствами, каждый их которых делал и делзает попытки исказить его историю. В 40-х годах и учебниках истории СССР умудрились даже написать, что «азербайджанский народ сформировался после революции». Попытки исказить нашу историю предпринимались и продолжают предприниматься представителями других народов. При этом они самым бесцеремонным образом пытаются присвоить себе хотя бы малую толику того культурного достояния, которое создало азербайджанским народом: языка, уникальной поэзии и музыкальной культуры, архитектуры, истории, не менее уникальной национальной кухни и т.д.

Труды Джафаргулу Рустамова, вкупе с рядом других работ, опубликованных в течение последних 10 лет, расставляют на свои места все, что касается истории Азербайджана и азербайджанцев.

На первый взгляд эти идеи находятся в противоречии и с тем, как они излагаются в народном эпосе «Деде Горгуд» и с историей тюркских народов,

изложенной великим историком Муралом Аджин в его блестящих трудах последних лет. (Здесь уместно отметить следующий уникальный факт: десятки и сотни «ученых» наперегонки друг с другом непрерывно сочиняют и сочиняют свою историю, всячески затупеивая при этом происхождение и вклад в развитие всеобщей цивилизации других народов, но появляется один, всего лишь один добросовестный и честный ученый и опрокидывает напрочь все эти измышления.)

По-видимому, это противоречие связано с тем, что корни тюркских народов связываются только с выходами из Алтая, распространявшимися по всей Евразии, что произошло в относительно недавнюю эпоху (хотя для многих народов это считалось бы глубокой старинной), не принимаем во внимание причины, способствующие подобным миграциям. Они очень полно изложены в работах выдающегося ученого Льва Николаевича Гумилева и связывают перемещение огромных человеческих масс с непрерывными всегда происходящими природными процессами.

Продолжая тему, хотелось бы отметить, что миграция тюрков с Алтайских гор, распространившихся по всем уголкам Евразии и Америки, могла быть как многократной в течение многих тысячелетий, так и обратной миграцией (т.е. когда-то уже мигрировавших на Алтай) той части тюркских народов которые ранее проживали в гораздо более южных регионах. Во всяком случае, в наскальных изображениях Азербайджана, непрерывно разраставшихся (и наславшающихся один на другие) в течение двадцати тысячелетий, нет ни перерывов, ни сбоев, ни резких скачкообразных всплесков, которые бы свидетельствовали об оттоке или притоке новых людских масс на территорию древнего Азербайджана и, в том числе, Гобустан.

В пользу этого говорят и генетические исследования последних лет, опровергающие общепринятые мистифицированные мнения об истории «появления и распространения тюрков». Они выявили огромный ареал распространения тюркских народов с древнейших времен и до наших дней, следы которого находят в генетических кодах народов, населяющих не только Европу и Азию, но также и Африку и всю Америку. Очевидно, что выдуманные и удобные для некоторых «историков» общепринятые представления о начале распространения тюрков на планете с момента их миграции с Алтайских гор никак не соответствуют и не объясняют имеющиеся фактические данные.

Гобустанские петроглифы, наглядное, фактическое и достоверное подтверждение действительной древности азербайджанцев. Но есть также и другие свидетельства этого.

Как известно, двумя наиболее важными характеристиками каждого народа являются его исторические памятники и его язык. Что касается памятников, то само существование Гобустана и его историческая значимость, отраженная в трудах Джафаргулу Рустамова — тому исключительно убедительный пример. Они доказывают автохтонность азербайджанского народа на этой территории во все времена.

Что касается азербайджанского языка, то и в нем есть примеры уникальности и древности азербайджанского народа. Это один из немногих, если не единственный язык, в котором слово «человек» обозначается именем первого человека на земле — «Адам». В религиях, эпосах, мифах и легендах практи-

*Здесь уместно сослаться на изречение Пророка: «Самые злые люди — это злые ученые», в пояснении к которому сказано, что люди, которые зная совершают грех, наиболее безразличны».

чески у всех народов и во все времена признается, что первого человека на планете называли Адам, но только в азербайджанском языке это имя стало одновременно и нарицательным и обозначает само понятие «человек». А вот слово, которым азербайджанцы пользуются, чтобы идентифицировать себя — слово «я», что по-азербайджански звучит «мян», то оно с различными вариациями в языках многих других народов, в том числе и тюркских, означает «человек» — «man», «mep», «mann», «fep» и т.д. И этот факт, как заложенное историей свидетельство, трудно опровергнуть.

Определение слова «человек», звучащее в азербайджанском языке как «адам» имеет исторические корни своего возникновения.

В любой энциклопедии по мифологии можно обнаружить удивительные предания, которые также следовало бы знать, и над которыми неплохо было бы задуматься. Например, в них указывается, что пророку Ибрагиму было ниспослано писание, которое затем нашло отражение в Коране как «Писание Ибрагима», а созданная им религия, как «Ханифская религия».

Совершенно поразительно, но считается, что через многие столетия пророк Мухаммед *опять возродил веру* Ибрагима, выразив ее в священном писании — Коране. Указывается, что согласно Корану, именно *«вера Ибрагима»*, а не *«исказилие ее затем иудаизм и христианство»*, есть истинная вера для всех людей. Иными словами, это означает, что мусульманство есть прямое продолжение и суть религии, впервые возникшей не после иудаизма и христианства, а задолго до них.

Мы пересказываем мифологию не только для того, чтобы обсуждать религии или последовательность их возникновения, а чтобы показать на сколько в изложении столь важных (можно сказать, краеугольных) проблем допускались и допускаются искажения и мистификация. Насколько все поставлено с ног на голову и в таком виде отражено в сознании людей.

В музеях мира вы найдете огромное количество картин на религиозные темы, например, об Аврааме (так в иудаизме называют Ибрагима), собравшемся принести жертвоприношение. Но почему-то ни в иудаизме, ни в христианстве нет ни отрады, ни праздника, отмечающих это историческое событие. То есть картины есть, их тысячи и в самых разных ипостасях, а праздника нет. Но отмечают ли сегодня где-либо этот праздник жертвоприношения, относящийся к событиям 3000-летней давности? Да, он есть только у последователей Ибрагима-«Гурбан байрам». Логично предположить, что те, к кому относятся указанные исторические события и продолжают их впоследствии отмечать. А в других религиях эти события были просто перенесены на собственных апостолов. Когда возникли эти искажения и кто был их автором? Не правда ли, есть чему удивляться?

Так вот, описывается, что пророк Ибрагим вместе со своим сыном Исмаилом (тем самым, которого он когда-то собирался принести в жертву) *восстановил символ единого Бога — Каабу, возведенный Адамом и разрушенный затем потопом, а затем установил обряд паломничества к этому священному символу*. И тут есть чему удивляться. То есть, он был *восстановлен* гораздо раньше того времени, которое официально считается зарождением мусульманской религии!

Как понимать, что возникновение крупнейшего и важнейшего мусульманского праздника («Гурбан байрам»), завершающего паломничество к священному символу единого Бога относится (как и само паломничество) ко временам за долго до официального зарождения Ислама. Почему пальма первенства в столь основополагающем, жизненно важном вопросе отдается другим?

Почему арабы, имеющие грамотнейших теологов, не упоминают об этом? Не опровергают общепринятое мнение о том, что Ислам является последней по времени зарождающейся религией, ниспосланной высшими силами? Ведь в Священной Книге не говорится о том, что Ислам *исправил или улучшил* те представления, которые были отражены в двух предыдущих религиях, а, напротив указывается, что иудаизм и христианство *исказили* «веру Ибрагима». Как можно исказить то, что возникло после их появления, а не наоборот, то, что существовало до них? Почему теологи не доказывают, что Ислам, являющийся продолжением (если не полным аналогом) Ханифской религии и есть первая религия, утвердившая единобожие? Только, чтобы сохранить за собой пальму первенства создания новой религии?

И не в том ли еще одна разгадка странного молчания арабских знатоков Священной Книги, что очень редко, но все таки раздаются и другие мнения о языке, на котором она была первоначально написана? А именно, о том, что в начале Священная Книга была написана не на арабском, а на тюркском языке, и только потом, воссоздана на арабском.

Необходимо иметь в виду и учитывать, что тюркский язык столетиями имел практически повсеместное распространение как в странах юга и востока, так и в странах запада. И тут уместно сослаться на следующие удивительные факты, отмеченные Мурадом Аджи, и почему-то мало упоминаемые. Например, о том, что инквизиция до XV века систематически уничтожала (или прятала) все книги на тюркском языке. Надо полагать, что это были не столько художественные, а, скорее всего, религиозные книги. Или о том, что даже в... церковь на Руси до XVII века вела богослужение на тюркском языке, который теперь лукаво называют церковнославянским, протоболгарским».

Вопрос, почему после многовековой арабской экспансии и нескольких крестовых походов инквизиция, борювшаяся за чистоту христианской религии, уничтожала книги на тюркском языке? Тогда можно ли считать началом тюркского влияния на Европу падение Византии в XVI веке?

Касааясь языка тюркских народов, надо отметить, что, согласно современным представлениям 40-50 тыс. лет назад возник протоязык — основа всех остальных языков народов мира. Затем, от протоязыка постепенно выделилось несколько основных групп и первой, по времени, среди них была самая многочисленная и распространенная алтайская группа, время возникновения которой относят к 15-20 тысячелетию. А алтайскую группу, водами охватившую Евразию и Америку, составляют тюркские племена, которые в анналах истории известны под различными именами, а последнее их массовое перемещение в Европу отражено в хронологиях как шестинное гунно.

Не менее поразительно, что мусульманами мы стали называться только в IX веке! А до этого в течение трех столетий с момента зарождения Ислама мы назывались *ханифами* и религия, *воссозданная* пророком Мухаммедом, назы-

валась также как она звучала со времен пророка Ибрагима – Ханифская религия!

Так, когда и где возникла эта новая религия единобожия, на каком языке впервые появилась Священная Книга? Как видим, знакомство с мифологией, первоначально ориентированное на происхождение слова «адам» в языке азербайджанского народа, приводит к возникновению целого ряда вопросов. Но дальнейшее знакомство не менее интересно.

Например, кто же, согласно мифологии, был родителем Ибрагима – первого человека, отошедшего от многобожия и идолопоклонничества и пришедшего к единой вере? Познакомившись с литературой, вы обнаружите, что отца Ибрагима, звали Азер!!! А какого же самоназвание азербайджанского народа? Оно «азери»!

Не менее удивительно, что, как утверждается, Азер несмотря на попытки своего сына убедить отца изменить свои убеждения и придти к единобожию, остался верен своей религии.

А кто были «азери» до того, как они приняли новую религию? Они были огнепоклонниками, зороастрийцами, последователями возникшей на этой земле первой мировой религии! Не в Индии и не в Иране, если следовать еще одному несоответствию в фактах истории, а в Азербайджане.

Религия, которая являлась отражением одного из первых философских восприятий окружающей действительности, мироздания в целом и места в ней человека. Религия, указавшая человеку, что задачей его жизни является непрерывное очищение духа и тела, с тем, чтобы, самоочищаясь, изменить окружающий мир и добиться того, чтобы *количество добра* на земле стало бы превалировать над *количеством зла*.

Именно на Абшеронском полуострове расположен самый древний храм этой религии, к которому вплоть до XX века приходили сохранять свою веру индусские огнепоклонники, чтобы провести в нем остаток жизни (до наших дней они посещают его). Если бы главнейший храм находился в Индии или в каком-либо другом месте, не было бы никакой необходимости совершать паломничество на Абшерон.

Да и где можно было найти такое место, в котором стояло только конушь и пламя появлялась прямо у ног. Именно так поступали зороастрийцы – и «местные» и паломники. В храме огня они вставляли в землю трубочки, поджигали выделяющийся газ, и каждый имел свой собственный очаг для совершения молитв.

Однако вернемся к возможным истокам возникновения Ханифской религии, и предположим следующий ход развития событий. При этом небезынтересно знать, что если первые три столетия религия, воссозданная Мухамедом, называлась Ханифской религией, а мы, ее приверженцы – ханифами, то с введением слова мусульманин в IX веке, в арабском языке слово «ханиф» стало означать «язычником». Тем самым намеренно затенялось первоуродство Ханифинской религии, как истока Ислама.

Величайшая личность, Ибрагим, отмеченный высшими силами, получил доступ к новым знаниям, восстановил возведенный Адамом символ единого Бога – Каабу, и принял единобожие. Он отошел от идеи зороастризма, которые

отождествляли высшие силы вполне конкретным образом с огнем и с солнцем, этот огонь символизирующим.

Если подумать, что такое многобожие и что такое единобожие, то можно обнаружить, что эти понятия как бы перевернуты в наших представлениях. Нам кажется, что единобожие как бы сужает нам видение мира в сравнение с многобожием.

На самом деле многобожие вовсе не означает, что кто-то одновременно верил в различные божества. Оно означает, что каждое племя или каждый народ имели свои собственные тотемы, собственных священных животных и т.д.

А вот единобожие означает, что кто-то пришел к выводу, что все вокруг нас и есть высшие силы, всеобъемлющие и всемогущие, но а то же время, незримые и неосозаемые. То есть единобожие, напротив, значительно расширяет наши представления об окружающем нас мире. И именно эти знания были даны Ибрагиму.

Но он привнес в новую Ханифскую религию все устои зороастризма, способствующие облагораживанию и очищению человека и его окружения.

И действительно, мы видим, что все заповеди зороастризма – «не убей», «не укради», «не ищущай» и т.д. оказались в последующих религиях.

Именно в зороастризме возникли новые представления и новая философия мира, – *вера в жизнь человека после смерти, вера в ад и рай, в конце мира и в День Суда, равно как и требование пятикратной ежедневной молитвы, отрицание изображений, обязанность давать подаяние*. Пять ежедневных молитв, каждой из которых предшествовало омовение, считались непременной обязанностью каждого зороастрийца. Они являлись частью его служения всевышнему и оружием в борьбе против зла. Выбирая добро, каждый человек становится союзником и скромным сподвижником Творца и всего благого на Земле.

Считалось, что существует два первичных духа – добро и зло, которые, являясь близнецами, одновременно являются своими противоположностями и одновременно же присутствуют (!) в наших мыслях, словах и действиях. Спасение каждого человека зависит от совокупности его мыслей, слов и дел. Зороастр считал, что смерть выуждает души людей покидать материальный мир и возвращаться на некоторое время в несовершенное нематериальное состояние и что каждая, расставаясь с телом, судима за то, что совершила в течение жизни.

Все эти важнейшие представления перешли в Ханифскую религию и стали в последствии известны другим религиям человека, были заимствованы иудизмом, христианством и исламом. Например, как это следует из источников по зороастризму, некоторые религиозные стихи в иудизме являются разительными свидетельствами схождения с зороастрийскими учениями и того сильного влияния, которое они оказали на иудизм.

Но также Ибрагим перенес в единобожие и все обряды, существовавшие в зороастризме. И это понятие и, логично: все достижения цивилизации становятся нашими собственными и, одновременно, нашим всеобщим достоянием. Если говорить о «высших силах», то трудно представить, что они передают нам сегодня знания, противоречащие вчерашним. Скорее всего, человечество

получает доступ к новым знаниям, предоставляемым «высшими силами» в определенной последовательности, «с нарастающей» и «с коррективами».

Точно также вполне очевидно, что все, что было, перенято из зороастризма, пришло к нам из гораздо более древних и древнейших времен-тому свидетельством Гобустан. Наверное, требовалось не одно тысячелетие, чтобы сложилась философия и обряды этой религии и закрепились в поведении последующих поколений (например, древние греки относили время жизни Зороастра за 5 тысяч лет до Троянской войны, т.е. за 8 тысячелетий до нашего времени). Зороастризм их принял, формализовал и придал новый характер. Например, празднику нового года «Новруз байраму» предшествуют четыре вторника-дни, которые предписываются в определенной последовательности проводить очищение с помощью четырех стихий: огнем, водой землей и воздухом.

Также, велика вероятность того, что некоторые обряды, которым мы, азербайджанцы, следуем и сегодня, существовали еще в зороастризме откуда Ибрагим перенес их в Ханифскую религию, а затем некоторые из них перенял Ислам.

Эти могут быть обряды физического и духовного очищения – согласно заповедям зороастризма, человек должен следить за собственным физическим и нравственным здоровьем. Причем, обряд духовного очищения представляется гораздо более важным. Почему «может быть» «чест» и не должно быть «воста духа» – ведь это прямое следствие идей зороастризма: духовное очищение, внутренняя строгость, воздержание от празднований, от музыки, сдержанность в эмоциях и т.д. Ведь основная идея зороастризма – чтобы очистить мир от зла, надо непрерывно заниматься собственным очищением. Не лучше ли начинать с себя? Не правда ли актуально, и даже злободневно? Причем во все времена.

Как указывается в литературе по зороастризму, обязанностью человека и, если можно так сказать, средством его индивидуального спасения, являются не столько обряды и молитвы, сколько *образ жизни*, предписанный зороастризмом. Основное орудие в борьбе со злом – «добрая мысль», «доброе слово», «доброе дело».

Обряд физического очищения, обряд поста, то есть временный отказ от пищи, который у нас, возможно, воплощен как «Оружлуг» или «Рамазан» есть и в других религиях. Но в них он изменен и в его проведение уже заложено противоречие, которое не позволяет ему реализовываться в полной мере. Действительно, представьте себе, что огромная часть народа, родившаяся во время поста, должна всю последующую жизнь ограничивать себя именно в эти, фактически, праздничные для них дни. Вот, если бы это касалось всех, тогда он возможно и был бы всеми принят и исполнялся бы всеми, а не только священнослужителями и людьми преклонного возраста. Фактическая невостребованность обществом этого обряда – лишнее доказательство того, что оно перенято и не имеет исторических корней.

Тогда как в Исламе (а ранее в Ханифской религии, а еще ранее в зороастризме) в реализации этого обряда принимают участие, практически, все, так как отмечается он по лунному календарю (мудро придумано), он ежегодно сдвигается по отношению к предыдущему солнечному году на 10 дней вперед; и за

каждые 36 солнечных лет он совершает полный годовой оборот, затрагивая, таким образом, всех членов общества.

Очевидно, что в Исламе могло существовать и второе течение – то, которое продолжало следовать традициям Ханифской религии и это, безусловно, должно было сказаться на философии их восприятия мира, культовых обрядах, обычаях, поклонеии тем или иным пророкам, в различных в последователях этих пророков и их потомках. И эти в определенном смысле противоречия могут объяснять некоторые факты, которые и по сей день, вызывают немало вопросов.

Например, такие. Каким образом возникли ветви – шиизм и суннизм? Действительно ли разделение мусульман на суннитов и шиитов произошло так, как утверждают источники? Почему шииты сконцентрированы только в определенной части света? Являются ли шииты и сунниты последователями одного и того же пророка? (Мы не будем касаться здесь еще одного ежегодного двух-месячного обряда, которого шииты придерживаются в течение многих столетий. А может быть тысячелетий?) Или следующий вопрос – почему и у нас, азербайджанцев, и у арабов есть потомки пророка – сеиды. В том, что они потомки пророка, никто не сомневается, а вот объяснение, которое дают священнослужители тому, как азербайджанец оказался прямым (то есть по отцовской линии) потомком араба, всегда вызывает некое ощущение недоконченности и дискомфорта. Да, каждый из них называет себя потомком пророка, но о тех ли пророках идет речь?

Создается впечатление, что арабские теологи все несколько перенамчили и мистифицировали. Почему утверждается, что Священная Книга «не так звучит и не имеет той силы» ни на каком другом языке, кроме арабского? Казалось бы, должна быть высшая заинтересованность в ее максимальном распространении, в том, чтобы она переносилась во всех странах мира, а молитвы читались бы на многих других языках. Но нет, утверждают они, чтение Священной Книги должно происходить на арабском языке, так как только в этом случае молитвы приобретают необыкновенные свойства, устанавливают нашу связь с Всевышним и благотворно на нас воздействуют. Это можно не сомневаться. Но представляется, что они были бы также благотворны и на любом другом языке. И в этом нас убеждает то, что еще в зороастризме, то есть за тысячелетия до возникновения Ислама, утверждалось то же самое, а именно, что все молитвы должны читаться на авестийском языке! Также считалось, что при произнесении слов молитв на авестийском языке возникает специфические звуковые колебания, обладающие вышеуказанными свойствами!

Почему арабы создали формулу, строго утверждающую, кто является пророком и мессией Всевышнего? От чего они защищаются, кого и в чем хотят убедить? И убедили! А кто же еще может на это претендовать?

Зададимся еще одним вопросом. Мифологически праздник Гурбайрам возник в связи с ниспосланием Всевышним Пророку Ибрагиму вести, фактический и огромный исторический смысл которой заключается в том, что отныне отменяется (запрещается, считается грехом) жертвоприношение человека. Как понимать, что крупнейшее, объединяющее всех мусульман огромной важности событие, проходит, если можно так сказать, не под знаменем Пророка, с именем которого оно связано?

Арабы ли на самом деле принесли Новую Религию в Азербайджан? А может быть все происходило иначе?

Можно предположить, что арабы на пассионарной волне, должны были опираться на идеологию, которую можно было бы противопоставить другим гораздо более активным и агрессивным. Ханфийская религия, которая изначально была распространена в нашем регионе (первая устои зороастризма), была слишком мягкой и пассивной и не подходила для этих целей. Поэтому арабы создали и вооружились новой модифицированной, более активной ее версией - Исламом, которая и позволила им завоевать весь мир. И, естественно, везде, где только можно, арабы внедряли «свой вариант» и внесли все необходимые исправления в предыдущие тексты Священной Книги и в ее трактовку. А, завоевав нашу территорию, они «внесли коррективы» и в нашу идеологию. При этом, утверждая и «убеждая» всех, что являются ее основателями.

Что касается нас, азербайджанцев, то мы никогда и никого не завоевывали. У нас даже не в ходу символ силы и активности, существующий у других народов – вооруженный всадник. У нас нет нигде ни одной скульптуры коня.

Но попытки нас «завоевать» делались многократно. Изменили ли они нас? Губсганах и весь наш образ жизни, культурные ценности и культурные достижения свидетельствуют, что эти завоевания не достигли своей цели. Мы остались такими же, какими были. Наш народ в целом самодостаточно и не испытывает ни на подсознательном уровне, ни в явном виде каких либо исторических комплексов. Напротив, его поведение и внешне сильно выраженная «антипритязательность» свидетельствуют об обратном: ему никому и ничего не надо доказывать. Тогда как, отдельные народы и племена сочиняют и распространяют мифы о собственной уникальности и непрерывно заняты самовосхвалением, а некоторые дошли даже до того, что объявили и стали считать себя «избранниками».

Хотя, последние два столетия являются, возможно, одними из самых тяжелых и трагических в истории азербайджанского народа, сопровождаемых непрерывными нападками.

Особое рвение в этом проявили наши, так называемыми «соседи» - армяне, которые около трех веков назад, по воле Петра I, появились на землях Кавказа для создания пшотской колонии, а в течение последних двух веков в массовом масштабе переселились на наши исконные территории. То, что происходило в XIX-XX веках в наших отношениях с «соседями», исторически не ново, это уже случалось с ними в предыдущие времена, многократно повторялось и неплохо бы это знать. При отсутствии исторически закрепленной за ними территории их отличает стремление называть своими все регионы, где они оказываются на том или ином историческом отрезке. Но они не придерживаются где-либо: как приходят, так и уходят. Это для них предопределено.

Вот уже около 100 лет в каждой точке планеты они говорят о «геноциде», и прикрывают этим «геноцидом» то, что произошло на самом деле – предательство страны, которая в свое время им, изгнанным из других мест, предоставила свою территорию, страны, которая, как ни странно, несмотря на океаны воды, извергнутой за столетие, продолжает относиться к их представителям, живущим на ее территории как к своим гражданам.

Так называемый «запад» неизменно поддерживает басню о «геноциде», из политических соображений, не обращая внимания ни на какие абсолютно опровергающие эти утверждения исторические факты.

Интересно, что в середине 50-х годов утверждалось, что количество «жертв геноцида» – 300 тысяч. Затем буйная фантазия удвоила эту цифру, затем в 70-х она достигла миллиона, затем полутора миллиона, а сегодня, принимая совсем уж карикатурный характер, утверждается, что их было еще больше. В свое время корреспондент газеты «Le Monde», описывавший события захвата армянской террористической организацией турецкого посольства в Париже, задал вопрос: «они что, размножились и на том свете?».

А вот самый настоящий геноцид, который они устраивали в Азербайджане в начале и в конце XX века, остальной мир, продемонстрировавший довольно гибкую мораль, почему-то не замечал и продолжает не замечать до сих пор.

Они проявили по отношению к азербайджанцам первобытную жестокость и, тем не менее, им удается вводить в заблуждение другие страны и народы, лицемерно прикрываясь выдуманной «многострадальностью» и пользуясь шумом христианства, к которому они, судя по их действиям, не имеют никакого отношения.

На самом деле действительно многострадальными являются те народы, которые с ними соседствовали в былые времена и соседствуют в настоящее время.

Небезынтересно знать, несмотря на создаваемые и развиваемые нагромождения легенд о себе и своей истории, что они являются частью финских племен и, что много веков назад произошла межплеменная война, в результате которой они были изгнаны с территорий Древней Греции, а затем присвоили себе географическое название территории, на которой оказались в следующий период их истории. А война (гражданская) произошла потому, что, когда их Родина стала терять былую мощь, они перешли на сторону возрождающегося Рима: не правда ли знакомая ситуация?

В музее города Салоники все это хорошо представлено и описано. Все вышесказанное, я услышал от девушки-экскурсовода, когда в конце 80-х годов побывал в этом музее. А затем, в свою очередь, рассказал ей следующее. В студенческие годы, мой московский друг пригласил меня в музей Скрабина на прослушивание оперы Стравинского «Царь Эдип». Каково же было мое удивление, когда с первых слов хора я услышал определенное сходство с армянской речью. Я спросил, на каком языке они поют и получил ответ - «на древнегреческом». Я сказал: - «армянский похож на этот язык». Ответ снова был - «Это – древнегреческий». И вот теперь, спустя почти 20 лет, эта загадка проявилась, и стало ясно, чей язык (или его диалект), ставший основой их собственного языка, они выдают за свой. И при этом нигде не упоминается, что их «оригинальная письменность» позаимствована у эфипского народа, разумеется, без всяких ссылок. Мы не думаем, что народ Эфиопии несчастлив от того, что часть его культуры присваивается другим (пожалуй, не стоит забывать, что Пушкин А.С. был эфиоп).

В чем они также неоригинальны, так это в том, что какие бы страны не приняли их, они немедленно, возводя исторические басни, претендуют на их территории. Как это, например, в настоящее время происходит на юге европ-

ской части России. Естественно, что появились публикации о том, что Краснодар и Ставрополь также являются их исторической родиной. Они умудрились даже издать книгу о том, что являются автохтонами на территории Узбекистана.

Возвращаясь к Гобустану, хочется сослаться на еще один, связанный с ним, интересный факт. Многоуважаемый Джафаргулу Рустамов, рассказывая о своих встречах с покойным Туром Хейердалом, описывая реакцию последнего на увиденные им наскальные изображения Гобустана. Великий путешественник чрезвычайно увлекся изучением этого исторического памятника, считая его наиболее полным и, если можно так сказать, самым «непрерывным» из всех известных на планете наскальных изображений. С этой целью он несколько раз приезжал в Азербайджан. Было очень неожиданно слышать его мнение о том, что ему стало понятно, откуда в начале нашего летоисчисления мигрировали в Скандинавию некоторые народы и в том числе норвежцы, как отмечалось в их древних эпосах, сагах. Но еще более неожиданным было узнать, что Бог скандинавов - Один назывался на самом деле Азер-Один! Не менее удивительно, если не сказать поразительно, звучало пожелание великого путешественника похоронить его на его исторической родине – в Азербайджане!

Вначале я услышал об этом от Джафаргулу Рустамова, а затем прочитал в собственном интервью Тура Хейердала. Несколько лет назад он обратился к Джафаргулу Рустамову с целым вопросом по истории Азербайджана и Гобустана. Сообщал, что собирается издать книгу о переселении скандинавов из Азербайджана. Последующие (и последние) годы он провел в поиске путей, по которым эта миграция могла происходить.

Необходимо отметить, что по мере проведения раскопок выявляется все новый и новый археологический материал, позволяющий соотносить время зарождения гобустанского памятника со все более и более давними временами. Работы, продолжающиеся и сегодня, датируют зарождение Гобустана XX-XVIII тысячелетием до нашей эры. В то же время, некоторые зарубежные ученые, например, итальянский палеонтолог, профессор Эммануэль Анати, директор Общественного центра изучения доисторического периода и координатор проекта ЮНЕСКО по созданию всемирного архива наскального искусства считают, что отдельные элементы наскальных рисунков, обнаруженных в Гобустане, относятся к XXX тысячелетию до нашей эры.

И, наконец, по поводу Гобустана и Абшерона мне хотелось бы сказать несколько слов уже как геофизик. Общеизвестно, что самый верхний слой земной коры называется «осадочным слоем». Он создавался в течение всей истории планеты от зарождения до наших дней. Это – опускающаяся на землю космическая пыль и накапливающиеся биологические остатки. Этот слой гораздо более «легкий», чем нижележащие слои и обладает значительно меньшей плотностью. В целом толщина этого осадочного слоя по всей планете не очень большая, в пределах нескольких километров. В то же время, небольшая часть земной суши характеризуется почти полным отсутствием этого слоя – тогда как на Абшероне и в Гобустане его толщина невероятно большая, достигает 12-15 километров и более.

Нашими исследованиями, проведенными в десятках различных геологических регионах, после анализа и сопоставления данных обнаружен интерес-

ный факт. Выяснилось, что этот менее плотный и более мягкий осадочный слой выполняет роль своеобразного резонатора, усиливающего на земной поверхности интенсивность сейсмических шумов и других геофизических полей. И чем больше толщина этого слоя, тем интенсивнее геофизические поля. Поэтому уровень шумов земли и, соответственно, геофизических полей, на Абшероне и в Гобустане в десятки и сотни раз выше, чем в подавляющем большинстве других регионов планеты. Еще в 1911 г. основатель российской сейсмологии граф Голицын Б.Б. отметил в своих публикациях «необычайно высокий уровень микросейсм на Абшероне». И они непрерывно подбавляют нас, живущих на этой территории, достаточно сильным воздействием.

Сегодня все знают как изменения геофизических полей в верхних слоях атмосферы и в ионосфере могут сказаться на здоровье людей. Наиболее чувствительны следят за публикацией прогнозов о благоприятных и неблагоприятных днях предстоящего месяца. Все знают, что это связано с космическими воздействиями, так сказать, «облучающими нас физическими полями из космоса». А о том, что точно также нас облучает Земля, причем по-разному в разных ее регионах, причем это влияние гораздо более сильное и важное для нас, оказывающее воздействие как на нашу жизненную устойчивость, так и на наш интеллект, знают не многие. Можно сказать, что Ламброзо был одним из первых, кто высказался о географическом районировании интеллектуальных способностей человека.

Так вот, не напрасно многие исследователи относят треугольник Баку-Дербент-Нахичевань к одной из замечательных областей на планете, как место зарождения цивилизаций, религий и ремесел (например, металлургии), наследие которой отличается своим интеллектуальным уровнем. В особенности это относится к приблизительно стокилометровой полосе вдоль западного побережья Каспийского моря, занимающей территорию от Гобустана и Абшерона к северу. Здесь наибольшая толщина осадочного слоя, соответственно, наиболее высокий уровень геофизических полей и их воздействия на людей. Отсюда их высокий интеллект, темперамент и самодостаточность. Бросятся в глаза, что выходцы из этого региона, независимо от национальности, всегда выделяются этими качествами и добиваются значительного успеха в своей карьере.

Однако, если основываться на полученных нами результатах, то мы знаем, что «воздействия усиливают тенденции». Иными словами (в приложении этих эффектов к человеческому сообществу), многократно усиливают генетически заложенные природой качества людей. Может быть поэтому здесь встречается как исключительно высокие «плюсы», так и исключительно глубокие «минусы» человеческих проявлений.

Эти минусы носят естественный для нас, в основном, пририсенный или искусственный характер. И есть среди них такие, которые свидетельствуют о сильной деформации в личном и общественном сознании. Наиболее ярким их выражением является непомерно разросшаяся в последние годы и ничем не обоснованная и не подкрепленная страсть к самовосхвалению.

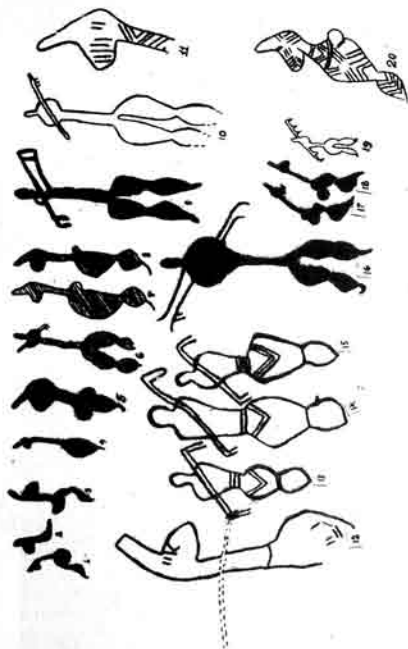
Тут можно процитировать слова великого китайского философа Лао-Цзы, жившего в XI веке до нашей эры: «Кто, не зная ничего, держит себя, как знающий много, тот болел».

Это болезнь - есть издержка советского периода, когда огромное количество людей занимало посты, не соответствующие ни их интеллектуальному, ни их моральному и, если хотите, ни их генетическому уровню. Но это наносное явление пойдет. Как любая другая природная среда, как Каспий, наша территория способна к самовосстановлению и самоочищению.

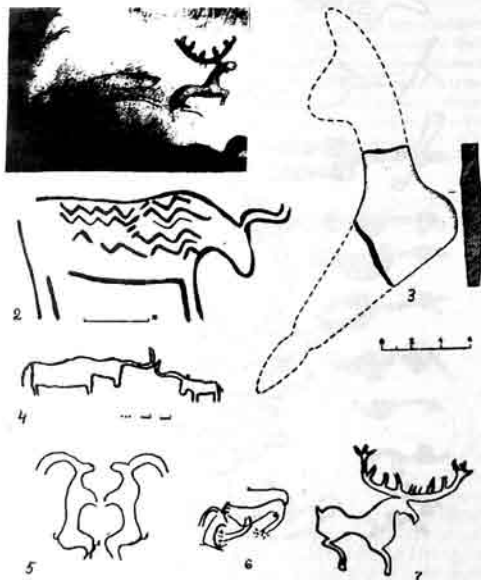
Во всяком случае, своим многотысячелетним существованием, Гобустан доказал свою устойчивость и необычность.

Авторы издания «Петроглифы Гобустана», как и другие исследователи в прошлом, в настоящем и в будущем, направляя свою гигантскую, кропотливую, тщательную и благородную работу на восстановление созданного азербайджанским народом памятника древней и всеобщей цивилизации и культуры - «Гобустан», должны занимать особое положение в нашем обществе равно, как и многие другие ученые - исследователи - историки, археологи, востоковеды, тюркологи, языковеды, искусствоведы, посвящающие свой труд изучению Азербайджана.

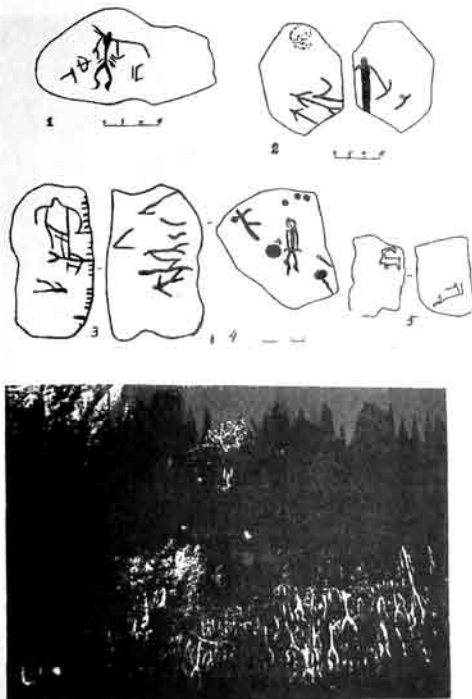
Икрам Керимов,
профессор, доктор физико-математических наук.

ТАБЛО I

ТАБЛО 2

ТАБЛО 3

Şakil 1.

Рис. 1.

Şakil 2.

Рис. 2.

Şakil 3.

Fig. 3.

Şakil 4.

Fig. 4.

Şakil 5.

5.

Şakil 6

6.

Şakıl 7.

Рис. 7.

Şakıl 8.

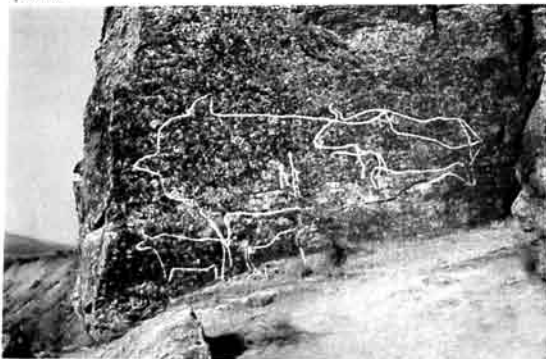

Рис. 8.

Şakıl 9.

Рис. 9.

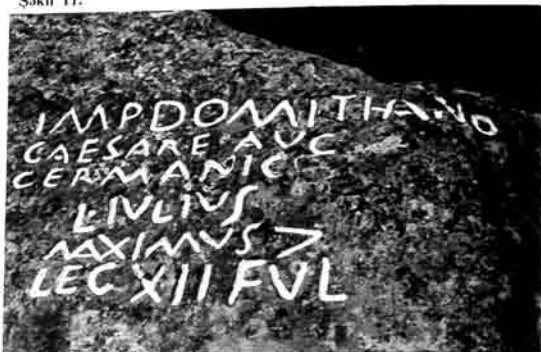
Şakıl 10.

Рис. 10.

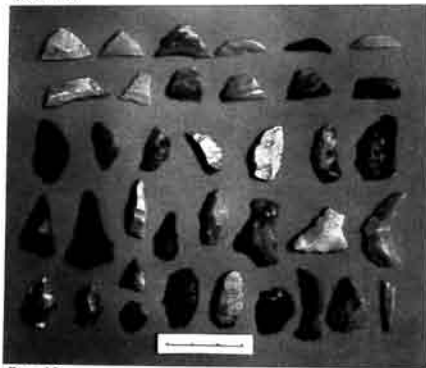

Şakil 11.

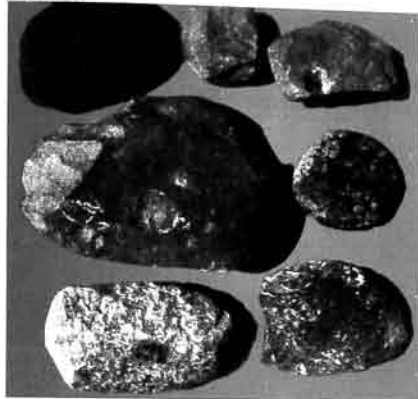
Ptc. 11.

Şakil 12.

Ptc. 12.

Şakil 13.

Ptc. 13.

Şakil 14.

Ptc. 14.

Şəkil 15.

Рис. 15.

Şəkil 16.

Рис. 16.

ƏDƏBİYYAT

1. М.М.Гусейнов. Древний палеолит Азербайджана, Баку-1985
2. Yeno orada.
3. I.M.Safərzadə. Qobustan qayalarında təsvirlər. Материалы по истории Азербайджана. Труды Музея Истории Азербайджана, том II, Баку-1957, стр.99-114; Наскальные изображения Кобыстана. Труды Института Истории, том XIII, Баку-1958,стр.20-79; Гобустан (Наскальные изображения), Баку-1973.
4. F.M.Muradova Qobustan Tunc dövründə, Bakı-1979; F.M. Muradova, Дж.Н.Рустамов. Памятники Гобустана, Баку-1986; Cəfərqulu Rüstamov, Qobustan dünyası, Bakı-1994; Azərbaycan sakinləri istehsalədiçi təsərrüfatın meydana çıxması dövründə. Mezolit və Neolit dövrü. Azərbaycan tarixi, I cild, II fəsil, Bakı-1998
- 5.Ю.А.Саватеев. Наскальные рисунки Карелии. Петрозаводск,1983.
- 6.П.П.Ефименко. Первообычное общество, Киев-1953, В.Е.Ларичев-Алтамира-трагедия и величие. Открытия Дона Марселино с де Саутуоллы, сб. Звери в камне, Новосибирск, 1980, стр.8-35.
- 7.Дж. Рустамов. Новые наскальные изображения в Гобустане. Тезисы докладов, посвящ. итогам полевых археологических исследований в 1970 году в СССР. Тбилиси-1971,стр.125-126.
8. Г.М.Асланов. Сцены охоты, изображенные на камнях Абшерона. Тезисы докладов, посвящ. итогам полевых археологических исслед. в 1970. Тбилиси-1971, стр.127-128. Его же в соавторстве с П.А.Гаджиевым. Художественно-технические особенности наскальных рисунков Абшерона, МКА, том 7, Баку-1973,стр.56-63.
9. Г.С.Исмаилов. Исследование наскальных изображений в верховьях р. Тертер. АО,1976. М, 1977, стр. 491-492; его же, Эрмитаж в поднебесье, журн. "Наука и Жизнь", 1977, № 7.
10. Vəli Əliyev. Gəmiqaya əbədöləri, Bakı -1992.
11. Məhəmməd Hafizadə. "Qaradağ: İkin insan mədəniyyət ocağı", "Məhdə Azadi" nəşriyyatı, 1998.fars dilində - (Qaradağ: xəstgəhə Təməddinə əvvəliyyəyə insan).
- 12.М.Рудинский Камена могила. Киев, 1961, Б.Д.Михайлов. Каменная Могила, путеводитель, Запорожье РИО "Издатель", 1990.
13. В.М.Котович. Древние писаницы горного Дагестана, М.,1976; В.И. Марковин. Наскальные изображения в пределах Северо-восточного Дагестана СА, 1958, № 1, стр.147-162.
14. Ю.А.Саватеев. Задлапуга, часть 1, Ленинград, 1970; Его же. Наскальные рисунки Карелии, Петрозаводск-1983. В.И. Ровдинкас. Наскальные изображения Онежского озера и Белого моря.Часть 1-2; М-Л, 1936 и 1938.
- 15.О.Н.Бадер. Каповая пещера, палеолитическая живопись. Москва,1965.
- 16.А.П.Окладников. Петроглифы Анкары. М.-Л.1966; Петроглифы Забайкалья, часть 1 и 2, Л.1969,1970; Петроглифы Нижнего Амура, Ленинград,1971; Петроглифы Байкала,Новосибирск,1974.
17. Г.В.Шашкин. Рисунки на камне. Ташкент,1973, Я.А. Шер, Петроглифы Средней и Центральной Азии. Москва,1980.
18. М.К. Габуния, А.К.Векуа- Петроглифы Патара Храми, Тбилиси,1980.

19. Г.О.Караханян, П.Г.Сафян. Наскальные изображения Сюника (Арх. памятники Армении, вып.4) на арм. языке с русск.резюме. Ереван,1970.
20. А.П.Окладников. Петроглифы Монголии, Ленинград, 1981.
21. Max Sarradet-Font-de - Caume en Perigord, 1973.
- 22.Эммануэль Анати. Наскальное искусство района Боарио Терме-Дарфо, предпринятельное сообщение в кн. Перобытное Искусство, Новосибирск, 1976.
23. Абри-Лот. В поисках фресок Тассилин, Москва, 1962. В.Б.Мириманов-10000 лет Африканского Искусства, журнал, Иностранная Литература, № 12, 1968, стр.255-264; В.Б.Мириманов, Г.А.Чернова-Искусство Африки, Москва, 1964.
24. Ю.А.Саватеев. О некоторых чертах и различиях в наскальных изображениях Карелии и Скандинавии. Тезисы докл. Второй науч. конф.по истории, экономике, языку и литературе Скандинавских стран и Финляндии, Москва, 1965, стр.26-30.
25. З.А. Абрамова. Изображение человека в палеолитическом искусстве Евразии. М.Л., "Наука", 1966.
26. Б.И.Пиотровский-И. Маглемозе. СИЭ, том 8, стр.880.
27. F.M.Muradova. Qobustanda qədim sityay yeri. Tarix və onun problemləri. Nəzəri, elmi, metodik jurnal. № 1, Bakı-1997, səh.144-148.
28. Дж.Н.Рустамов. Раскопки стоянки Гайаарен в Гобустане. Сборник Палеолит Кавказа и сопредельных территорий. Тбилиси,1990, стр.95-97.
29. И.М.Джафарзаде. Наскальные изображения Гобустана (Азербайджанская ССР). Сборник Археологические исследования в Азербайджане, Баку-1965,стр.25-27; Гобустан, 1973, стр.15.
30. И.М.Джафарзаде, Гобустан, 1973, Камень № 201* на стр. 273, рис. на стр.314.
31. R.M.Qasimova. Azərbaycan xalqının etnogenezini, paleoantropoloji və antropoloji (somotoloji) materialları əsasında. Tarix elmləri doktoru alimlik dər. almaq üçün elmi məruzə formasında təqdim edilmiş dissertasiya, Bakı, 1997.
32. Р.М.Касимова. Первые Палеоантропологические материалы Кобыстан. Мат. к сессии, посвящ. итогам полевых археологических и этнографических исследований в 1971 г. в СССР, Баку-1972, стр.7-8.
33. Р.М.Касимова. Первые палеоантропологические находки в Гобустане, журн. Вопросы антропологии, 1974, в. 46, стр.158-162.
34. Ş.C.Rüstəmova. Qədim balıq ovu səhnəsi. Azərbaycan dövlət quruluşunun bərpə olunması gününə həsr olunmuş elmi konfransın əsərləri. Bakı-"Elm", 1991, səh.7-9.
35. Thor Heyerdahl-The Azerbaijan Connection. curnal. Azerbaijan international, New -York, 1995, c.60-63, 76
36. Z.M.Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı-1989, səh.169.
37. A.H.Fazili. Müasir İran tarixşünaslığında Azərbaycanın qədim etnik tərkibi məsələləri. Azərbaycan xalqının mənşəyi və formalaşması üzrə seminarın materialları. Tezislər. Bakı-1966, səh.3-4.
38. Müləhizəlimiz dilçi alim, rəhmətlik Cəfər Cəfərovun çap olunmamış əlyazmalarına əsaslanır. Tanış olmaq üçün icazə verdiyinə görə marhumun həyat yoldaşı Afiqə xanım Cəfərovaya minnətdarlığını bildirirəm.

39. "Кавказ", газета политическая и литературная. За 1848 год, подшив-ка № 1, Azorb. EA Kitabxanası, s/2941.
40. C.I.Cəfərov "Bozi damğa və işarələrin etimoloji izahı". Türk dillərinə dair etimoloji və tarixi-morfoloji tədqiqlər (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi), Bakı-1987, səh.29-37.
41. Г.С.Исмаилов, Н.С.Ибрагимов. Исследование древних наскальных изображений на Кельбаджарском плоскогорье. Тезисы докл. Конф. "Великий Октябрь и развитие археологической и этнографической науки в Азербайджане", Баку. Эйм.1988, стр.23-25.
42. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, I cild. səh.131.
- 43.Yenə orada, səh.183.
- 44.M.Бархударян. Арцах (перевод Яргудяна). Tarix Institutunun arxivı, Fond 1, iş 1662.
45. "Müsavat" qəzeti 123 (765), 2 iyun 1999, səh.15.
46. Cəfər Cəfərov "Asorlər kimdir?" məqaləsi (əlyazmasında, səh.35).
47. Сов. Ист. Энциклопедия том.14, стр.531-532; ASE, IX cild, səh. 402.
48. СИЭ, том 10, стр.467; ASE, VII cild, səh. 323.
49. А.К. Джафаров. Мусгерекя культура Азербайджана (по материалам Тагларской пещеры), Баку, 1983 г.
50. М.М.Нүсəyнов - Avey dağında daş dövrü mağarası. Azorb. SSR EA məruzələri, 1959, c. XV, № 11, səh.1071-1075; yenə onun. Daşsalahlı mağarasında Mustye düşərgəsi. Azorb. SSR EA Xəbərləri, ictimai elmlər seriyası, 1959, № 6, səh 17-33.; Авейдагские палеолитические пещерные стоянки. Автореферат дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук. Тбилиси, 1960 г.
51. М.М.Мансуров. Нижний палеолит Занадного Азербайджана. Автореферат дис. на соиск. уч.ст. канд. ист. наук. Тбилиси, 1978 г.;
- C.N.Rüstomov. Daş dövrünün yeni tapıntıları. Tarix və onun problemləri. Nəzəri, elmi, metodik jurnal № 1, Bakı-1997, səh.115-125.

I. Tablo. Qobustan qayalarında qədim qadın təsvirlərinin tipləri.

II. Tablo. 1-ci şəkil rənglə çəkilmiş yirtici xallı bəbirin maralı qovması səhnəsi.

2-ci şəkil Kiçikdaş dağı, qayaaltı sahədəki 10 №-li daşda dəlğalı xotlarla naxışlanmış öküzlük şəkli;

3-cü şəkil "Kənzizə" düşərgəsindən Mezolit dövrü qadın fiqurunun oturmaq hissəsi;

4-cü şəkil Öküzlərin döyüş səhnəsi;

5-ci şəkil Keçilərin döyüş səhnəsi;

6-cı şəkil Şirin keçinin başından tutması səhnəsi;

7-ci şəkil Gözəllik simvolu - maral təsviri;

III. Tablo. № 1-4. Arxeoloji qazıntılarla mədəni təbəqə altından 3-5 №-li Kürqandan tapılmış, kiçik ölçülü daşlar üzərində qədim şəkil qalıqları və Anazağa düşərgəsinin şimal divarı (30 №-li Qaya) üzərində qədim qazıntıyaqədərki, yer səviyyəsindən üstə və qazıntı ilə torpaq altından aşkar edilmiş qədim şəkillər.

1-ci şəkil-Qobustan abidələrinin tədqiqatçıları (Cəfərqulu Rüstəmov və Firuz Muradova) iş üstündə.

2-ci şəkil-Böyükdaş dağının görünüşü.

3-cü şəkil-Böyükdaş dağı, yuxarı səki sahəsindəki 29 №-li qayanın şimal üzündə qədim təsvirlər

4-cü şəkil-"Yazılıtape" sahəsində şir şəkilləri.

5-ci şəkil-Böyükdaş dağı, yuxarı səki sahəsində 29 №-li qayanın cənub üzündə gəmi və qədim kişi şəkilləri.

6-cı şəkil-Böyükdaş dağı, aşağı səki sahəsi, 8№-li qayada "Tiqrıs" tipli, siluet gəmi təsvirləri.

7-ci şəkil-Daşqışlaq sahəsində 13 №-li qayada qatlanan gəmi və maral təsvirləri.

8-ci şəkil-Qayaaltı sahənin 5 №-li daşında iriöclü balıq şəkli.

9-cu şəkil-Kiçikdaş dağında 50 №-li daşda gəmi və qədim qadın təsvirləri.

10-cu şəkil-Tur Heyerdal və C.Rüstəmov Qobustanda Roma kitabəsi saxlanmış daşın yanında.

11-ci şəkil-Qobustanda Roma kitabəsi (latın dilində).

12-ci şəkil-Qobustanda çaxmaqdaşından alət nümunələri.

13-cü şəkil-Qobustanda çaydaşından alət nümunələri.

14-cü şəkil-Daşqışlaq sahəsində 11 №-li qayada maralların "sevgi" səhnəsi.

15-ci şəkil-Böyükdaş dağı yuxarı səki sahəsində 67 №-li daşda qədim "Yallı" oyunu səhnəsi.

16-cı şəkil - "Anazağa" və "Firuz" düşərgələrindən bəzək əşyaları.

I. Tablo. Типы древних изображений женщины на скалах Гобустана.

II. Табло. 1 - сцена преследования оленя пятнистым барсом, выполненная краской. 2 - Рисунок быка, на камне № 10 коллекции Гагалты, украшенный волнистыми линиями. 3 - Нижняя часть женской фигуры, эпохи Мезолита на стоянке "Кянизте". 4 - Сцены боя быков. 5 - Сцена боя козлов. 6 - Сцена захвата львом головы козла. 7 - Изображение оленя - символа красоты.

III. Табло. Остатки древних рисунков: 1-4 - древние рисунки на маленьких камнях, найденных при археологических раскопках под культурным слоем; 5 - на кургане № 3; 6 - древние рисунки, найденные на северной стене стоянки Анзага (скала № 30) до раскопок выше уровня земли и путем раскопок под землей.

Рисунок 1 - Исследователи Гобустанских памятников (Рустамов Джафар-сулу и Мурадова Фируза) на работе.

Рисунок 2 - Вид горы Беоқдаш.

Рисунок 3 - Древние изображения на северной стороне скалы № 29 верхней террасы горы Беоқдаш.

Рисунок 4 - Рисунки львов на участке "Язальтапе".

Рисунок 5 - Древние изображения мужчин и лодки на южной стороне скалы № 29 верхней террасы горы Беоқдаш.

Рисунок 6 - Изображение силуэту выполненных лодок типа "Тигрис" на скале № 8 нижней террасы горы Беоқдаш.

Рисунок 7 - Изображения сборных лодок и оленя на скале № 13 на местности Дагшылағ.

Рисунок 8 - Изображение рыбы большого размера, на камне № 5 участка Гагалты.

Рисунок 9 - Изображения женщины и лодок на камне № 50, гора Кичкыдаш.

Рисунок 10 - Тур Хейердал и Дж.Рустамов в Гобустане рядом с камнем, на котором сохранилась Римская надпись.

Рисунок 11 - Римская надпись в Гобустане (на латинском языке).

Рисунок 12 - Образцы орудий из кремня в Гобустане.

Рисунок 13 - Образцы орудий из речного камня в Гобустане.

Рисунок 14 - Сцена "любви" оленей на скале № 11 на местности Дагшылағ.

Рисунок 15 - Сцена древнего танца "Ялла" на камне № 67 участка верхней террасы горы Беоқдаш.

Рисунок 16 - Предметы украшения из стоянок "Анзага" и "Фируз".

MÜNDƏRİCAT

Müqəddimə	6
Qobustan-Azərbaycanın qədim mədəniyyət ocağı. Giriş	7
Qobustanın qədim qayaüstü təsvirləri	8
Qobustanda arxeoloji qazıntılar və tədqiqatların nəticələri haqqında	18
Azərbaycanlıların soykökü haqqında	27
Şərh	35
Şakillər	85
Ədəbiyyat	97
İllüstrasiya	100

ОГЛАВЛЕНИЕ

Введение	46
Гобустан-очаг древней культуры Азербайджана	47
Древние наскальные изображения Гобустана	48
Об итогах археологических раскопок и исследований в Гобустане	57
О происхождении азербайджанцев	65
Комментарий	72
Картини	85
Литература	97
Иллюстрации	101

CƏFƏRQULU NAMAZ OĞLU RÜSTƏMOV

QOBUSTAN PETROQLI FLƏRİ

Nəşriyyatın müdiri:
Nəşriyyatın redaktoru:
Kompüter və dizayn:
Korrektor:

Əhməd Ziyəddinoğlu
Samir Əsədov
Natiq Məmmədov
Tənzifə İsmayılova,
Mətin Rəhimli

Yığılmağa verilmiş: 10.01.2003
Çapa imzalanmış: 15.09.2003
Kağız formatı 60x84 1/8, 80 qr.
Fiziki çap vərəqi 6,5. sifariş 26
Tirajı 500. Qiyməti müqavilə ilə

Kitab «Kooperasiya» nəşriyyatının mətbəəsində yığılıb
səhifələnməmiş və ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.
Ünvan: Bakı şəhəri, Nəcəf Nərimanov küç. 8^b

CƏFƏRQULU NAMAZ OĞLU RÜSTƏMOV

1926-cı ildə Azərbaycan Respublikası Qəzax rayonunun Daşsalahlı kəndində anadan olub, 1943-cü ildə orta məktəbi, 1951-ci ildə ADU bitirib, Kürdəmir rayonunun kəndlərində müəllim işləyib.

Azərbaycan MEA Arxeologiya-Etnoqrafiya İnstitutunda baş elmi işçi vəzifəsində işləyir. 1967-ci ildən 1976-cı ilə kimi Qobustan Dövlət Tarixi-Bədii Qoruğuna rəhbərlik etmişdir.

Tarix İnstitutunun Paleolit-Arxeoloji ekspedisiyasının üzvü kimi Daşsalahlı, Dəmcili və Töyrətəpə, Babadəviş (neolit-eneolit, ilk tunc dövrü), Sarıtəpə (antik dövrü) abidələrinin qazıntularında iştirak etmiş; Qobustan arxeoloji ekspedisiyasının rəisi, Qobustan abidələrinin tədqiqatçısıdır. Cəfərqulu Rüstəmov 100-dən çox məqalə və məruzə, tezis, "Qobustan dünyası" kitabının, "Pamyatniki Gubustana" broşürünün, Qobustan haqqında 8 buklet, albom və açıqcanın, 8 cildlik "Azərbaycan tarixi"nin I cildində II fəslin müəllifidir.

Hazırda "Qobustan daş dövründə" monoqrafik əsəri və "Qobustan petroqlifləri"nin 3 cildə tam çapı üzərində işləyir.

РУСТАМОВ ДЖАФАРГУЛУ НАМАЗ ОГЛЫ

Родился в 1926 году в селе Дамсалахлы Казахского района Азербайджанской Республики, в 1943 году окончил среднюю школу, а в 1951 году АГУ. Трудовую деятельность начал в Кюрдамирском районе.

Работает в Институте Археологии и этнографии Национальной Академии Азербайджана. С 1967г. по 1976г. руководил (на должности директора) Гобустанским Государственным историко-художественным Заповедником.

Участвовал в раскопках пещер Дамсалахлы, Дамджилы и Азых (1-ый год) как член археологической экспедиции Палеолита, проводимой Институтом Истории, как член Казахской археологической экспедиции принимал участие в раскопках памятников Шомутене, Тойретепе, Бабадервиш (неолит-энеолит, эпоха ранней бронзы), Сарытепе (античный период), с 1965г. неизменный начальник Гобустанской археологической экспедиции.

Автор более 100 статей, тезисов, докладов, книги "Мир Гобустана", брошюры "Памятники Гобустана", 8 буклетов о Гобустане, альбома и открыток, II главы I тома Истории Азербайджана 8 томах. В настоящее время работает над подготовкой к изданию Гобустанских петроглифов в 3-х томах и монографического труда "Гобустан в каменном веке".